

ERDÉLYI MÚZEUM

XVIII. kötet.

1901.

I. fűzet.

I.

Ha lelkünk méla merengésbe merül: az álmodozás édes csendjébe még belecsengnek, belezsongnak a dicsőítő dalok, magasztaló beszédek töredező hangjai, melyek *Vörösmarty* születése százados évfordulójának ünnepein meg-megszólaltak. Az ország minden része nemes vetekedéssel, a nemzet minden rétege hálás hódolattal ülte meg emlékezetét *Annak*, ki egy életen keresztül az egész országnak, az egész nemzetnek költője és apostola volt, fenséges eszméknek és szent érzéseknek áldozott: az *Örök Szép* hitét és az *Örök Hazaszeretet* evangéliumát hirdette.

Van valami biztató és emelő, nyugtató és megszentelő a kegyeletnek ebben az általános megnyilatkozásában, ebben az általános tüntetésben, mert ékes tanúsággal bizonyítja, hogy a mai sivár szellem alacsony néző körén, az anyagi érdekek, önző célok, kapzsi kapaszkodások és politikai perpatvarok hiúságos harezain felül, magasan, sugaras fényben, mint a népek megtisztulásának és föllendülésének, megújulásának és előretörésének vezető csillagai, ragyog-

* Felolvasás az Erdélyi Irodalmi Társaság 1900. decz. 23-án tartott Vörösmarty-ünnepén.

nak az Örök Szépnek és Örök Hazaszeretetnek eszményei; hogy időnként a népek fölkelnek és megindulnak utánok, mint a bibliai királyok és pásztorok a csodás esillag után, mely a betlehemi jászol fölött tüdökölt: nők és férfiak, öregek és ifjak, szegények és gazdagok, szerény tudósok és büszke hatalmasok hevülő áhitattal hajolnak meg ez eszmények hivatásos hirdetői előtt, és közös érzéssel, zengő szóban áldják nevöket, mint a Vörösmarty nevét. Van valami biztató és emelő, nyugtató és megszentelő a kegyeletnek ebben az általános megnyilatkozásában, ebben az általános tüntetésében, melylyel hálás és hazafias zarándokok fölkeltek és megindultak oda, az örök dicsőségnek és örök ragyogásnak arra a helyére, a hol a *nyéki* egyszerű bölcső rengett és áldozati tüzet gyújtottak szerte, mindenütt, a hol született és tanult, működött vagy megfodult; és szerte mindenütt, a merre nemzeti imádságának, a *Szózat*nak magasztos igéi elhatnak és a szívekben visszhangra találnak; a merre azon a nyelven értenek, beszélnek, szeretnek, dalolnak és fohászkodnak, mely az ő istenihlete és muzsák-koszoruzta kobzának bővös és merész hangfutamaiban zendült: ezen a szépséges és gyönyörűséges, a szellők suttogásával nyögellő és viharok zúgásával esattogó édes, büszke magyar nyelven, melynek az ő énekeiben minden bája, ereje, gazdagsága, hatalma és fénye kiáradt. Igen, van valami biztató és emelő, nyugtató és megszentelő a kegyeletnek ebben az általános megnyilatkozásában, ebben az általános tüntetésében, mert ékes tanúsággal bizonyítja, hogy azok az eszmények, melyeknek ez a szerény irodalmi társaság és ez a díszes közönség a maga oltárának tömjénével adózik, az emberi és nemzeti lélek legtisztább hevüléseinek jelenségei, — tüneményes jelenségek, mégis világ végéig ható valóságok; ékes tanúsággal bizonyítja, hogy a költők az Örök Szép hitének és Örök Hazaszeretet evangéliumának apostolai, habár az anyagi érdekek, önző ezélok, kapzsi kapaszkodások és politikai perpatvarok harezosainak vásári zaja sokszor elnyomja szavokat, érdemöket, tiszteletöket, szellemök szabad szárnyain diadalmasan fölbökö emelkednek, mert a míg ezek rendszerint lármájokkal együtt enyésznek el, az ő nevök még soká zeng a századok visszhangos csarnokaiban; ékes tanúsággal bizonyítja, hogy a magyar a fenséges eszmék és szent érzésekért melegen hevül, hivatásos hirdetőik iránt hálás, igaz kegyelettel; a

mi maga nagy jövőjének ígérete és örök életének záloga, mert századunk első nagy epicusának, *Vörösmartynak* országos ünneplésére teljesen alkalmazható századunk utolsó nagy epicusának, *Aranynak* aranymondása:

Nép, mely diesöt, magasztost *így* magasztal,
Van élni abban hit, jog és erő!

II.

Emlékezzünk!

Hát nem volt elég az országos emlékezésből? Elég-e a léleknek, mely áhitattól buzog, hogy mások már imádkoztak? Elég-e a szívnek, mely kegyeletet érez, hogy mások már megnyilatkoztak? Emlékezzünk, — ne arról, a mit már előttünk elmondottak, hanem arról, a mit kifejtteni elmulasztottak: *mi volt Vörösmarty előtt a magyar epos és miré lett általa?* Mi erre a kérdésre törekszünk megfelelni. Mert a mikor közvetlen elődeinek, Pázmándi *Horráth Endrének* és Aranyos-rákosi *Székelly Sándornak* kezdeties kísérleteit földidézzük, megismertetjük, elemezzük, fogyatkozásukat, érdemöket, eredményöket megállapítjuk, — csak az ő korszakos nagyságának rakunk alapot, csak az ő korszakos jelentőségének megértéséhez jutunk közelebb!

Zrinyi hatalmas eredeti alkotása, Horváth Ádám és Bessenyei György gyöngé Voltaire-utánzata, Ráday és Csokonai meddő tervezgetése rég feledségbe borult: századunk elején a hősi ének hangja iránt még az érzék is kiveszett. Egyszerre váratlanul, 1812-ben, egy fiatal pap, a téthi plébános, Horváth Endre, meghasonolva a világgal, összekülönözve barátaival, félre, kolostori magányba, a cisztereziek szent falai közé akar menekülni s menekülő útja egyengedése végett megörökíti a regényes *Zirczet*, szerzeteseivel és apátjai-val.¹ Messzi multtól, az Árpádok idejétől fogva egészen a maga koráig rajzolja áldó munkájukat, melyen hittérítők és vezeklők, katonák és földmivesek, a tudomány és vallás magvetői, a gazdálkodás és polgárosodás úttörői; szentek és harezosok, kezökben a karrdal és

¹ *Irodalomtörténeteink* hibásan 1814-re teszik *Zircz emlékezetének* közreboocsátását, pedig akkor már a *második* kiadása jelent meg.

bibliával teljesítik küldetésöket, végzik pályafutásukat, azzal a megadó és fölemelő hittel, hogy a földön vetnek és az égben aratnak. S egymás után tűnnek elénk és tűnnek el szemeink előtt a rend nagyjai: *Héderváry báró*, ki az apátság javait világi kezek bitor birtokából visszaszerezte, *Újfalusy*, ki fáradhatlan fáradozással és gondos gazdálkodással fölvirágoztatta, míg badaesonyi útja alatt gyilkosok áldozatául esett. Szerzetestársai riadva oszoltak, nappal a völgyek mélyeiben rejtőztek, s csak éjjel, a hold fényénél bujdosnak tovább. A fiatal *Szabady László* bolyongása közt öreg, ősz remetére, *Komornyk Istvánra*, Batthyány egykori vitézére talál, ki isteni látással megjósolja neki Zircz jövőjét, melyet jobb időben, száz esztendő múlva, *Dréta Antal* alapít meg, ki szent helyen, Szent-Mártonban születik; termete, mint a libanoni ezédrus, jelleme, mint Pharos Egyiptos szigetén, a tengeri révben. A merre vidám arca fordul: újhodás, élet, öröm fakad.

Ime, a költemény vázlatá, tartalma, gondolatmenete. Laza szerkezetében nincs egyéb, mint hogy Zirczről és lakosairól beszél. Hatszáz esztendőnek folyamát esillogtatja át képzeletének hímes szálaival, de fejlődő eselekvést, még csak fejlődő történetet sem találhatunk benne. Első része, a mohácsi vész, hősi képek és természetfestések színes szövése; s el kell ismernünk s örömet ismerjük el, hogy azok a lapok, melyek a munkára megfelelő papokat, a mai mívelt Magyarország e derék letéteményeseit, áldásos alkotásaik közben sürge útakon előtüntetik, valamint azok, melyeket a természet ihlete sugall, valóban szépek, bájosak és elevenek, s a költő tisztelői ezekért nem alaptalanul vártak benne magyar Vergiliust. Széles esettel erőteljesen színez; inkább csak a jellemzetest emeli ki, semhogy a részletezés finomságával hatna. De látszik rajta, hogy van szeme, érzéke, megfigyelése a mezsei élet változatosságai és élvei iránt; látszik rajta, hogy maga is sokat forog és szívesen forog a természet öln; közvetlen behatások üde visszaverődése rajzolódik soraiban, a fény és árny játéka szerint, majd derűsebben, majd borúsabban. Mintha maga is gyakran irto-gatna, nyesegetne, oltogatna, virágot ültetgetne, annyi melegséggel méltatja ezt a szorgoskodást; azt pedig tudjuk, hogy az alma és körte neki is pirúl, s a szőlőgerezd számára is virúl. A költemény második része, az író idejéig, Héderváry és Újfalusy kiemelésével,

a szerzetesek bújdosásával és az ősz remete jóslatával epikai töredékek és lyrai elemek vonzó váltakozása. A mozgó alakok háttérére itt is a természet, mely lelkők hangúlatával olvad össze, Újfalusy meggyilkolására némulva elhallgat, a bükk gallya sem ing; s a béreztől rohanó forrás bámulja, mi történt. A levegő megnehezül; az égi hullámok ereszkednek s a Bakony oldalait megközelítik. Szilaj szelek süvöltnek, ropog a fa, tövestül faesarodva leomlik. A futó felhők meggyűlnek, a hegy esúcsai égni látszanak: méhök viharral vemhes. Majd megzendül a dörgés és ropogva robog; zápor és villám szakad s a völgyek visszhangja feleselve esattog; a vállást nevető bűnös térdére leesuklik és rabi álmából felocsúdva kiáltja az istent! Szabady lappangva bolyg, az éj jóvolta vezérli, vaczkor, áfonya s mogyoró táplálja, szomját a patak oltja, honnan tenyerével meri a hűsítő eseppet; míg eljut az ország nyugati határához, mely szálkás fenyvessel fedve. Itt esavarult hegységek ölén, hol leveles szederin lejtő gallyakra fut ki és sűrű hímzéssel gondtalanul ernyőt bodrogat, tetőtül földig tarkálva barna gerezedekkel, hol virgoncz evetek, kiki párjával, enyelegnek tréfaszökéssel, itt élt az öreg remete. Termete Nestor, ősz haja vállára omol, szakállá mellét söprögeti, hajladozó derekát rekettye-gúzs fonja át és eserepes talpát fáhéj védelmezi. Háza előtt kereszt, a szent kép tündöklök rajta, kirakva kövekből, alatta zsámoly. Háta mögött fészter, önnön-munkálta gyümölesös, hét gödölyéje szökődösve légelesz az aljban, melyet kellemetes, esörgő patak hűsít; belyebb két terebély-tölgy, egymásra boruló ágakkal oltalmazza a méhkasokat. S a mozgó alakok érzése, hangja, a helyzetből fakadt, a mint a fenséges az idyllivel váltakozik; s nem egyszer annyi hévvel és erővel esapong, hogy valóban *hősi dictiórá* emelkedik, melynek Vörösmarty föllépése, példája, hatása előtt több mint egy évtizeddel ő a megalapítója. Az a zengzetesség, mely az egész elbeszélés nyelvének és verselésének közös érdeme, fölötte hatásosan hangzik ez epikai-lyrai töredékekben. Bár a mozgó alakok jellemzése töredékes, inkább pár külső vonás érintése mint a lelkőkből kiforró eselekvés rajza: mégis a hősi dictió energiájából sok visszahárul férfiaságuk erejére, s a szó pótolja valamennyire a tettet. Vaunak lapok, melyek a költő heroidjainak és eposának legszebb helyeihez méltán oda illenek s ezek őt már ama magaslaton tüntetik fel,

melyen két évtized mulya áll, mert benne mindég inkább az eredeti tehetség, mint a művészet nyilatkozott és hatott. †

A költemény utolsó része *Dreta Antal* apát dicsőítése, mely magas szárnyalásba, nem egyszer az óda fellengzésébe csap. Mint egész pedig az egész alkotás szerkezetlen és egyenetlen; nem epos, még csak nem is epikai elbeszélés: mind a mellett az epos régi versalakja, a *hősi hatos*, s az epikai elbeszélés hangjának uralkodó színe, a *hősi dictió*, az ő zordon nyelvének egyszerű szépségeiben fejt ki először bontakozó erejét. S hatása alatt egyszerre, már ebben az időben megpendül az *Árpád dicsőítésének s a honfoglalás epepeiben való megörökítésének eszméje*. A hazafilélek sovár álmodozása, mely a borongó jelenért a múlt ragyogásában keres magának vigaszt, már megnyilatkozik a pesti írók: Virág, Kulcsár, Vitkovits, Szemere, Horvát István kis körében, s mindenki Zircz énekesében látja az Árpád dalmokát, ki a kor hangulatának kifejezésére hivatott. „Virág nemsokára versével fog megtisztelni, írja Horvát István 1814. július 31-ikéről a költőnek, és arra kérend a nemzet nevében, hogy epicumot kezdj. Csak Te adhatsz ily remek munkát a hazának, csak nyelveden zenghet méltóan *Árpád fejedelem*, alkotója dicső nemzetünknek. Bizonyossága Zircz emlékezete. A ki oly silány tárgyat oly felségesen tud énekelni, mennyire viheti a felséges tárgyakat! Hidd jövendőlésemből mennyit tehetsz. Erősek vállaid, mint Atlasé voltak, megbirkózhatsz minden munkával. Merned és kezdened kell, s folyton folyini fog kezéd alatt a szerencsés munka! ‡

Horváth Endre mert és kezdett, de a munka keze alatt megrekedt.

III.

Az Idő pedig nagy sebes folyással haladt tova. S minden hullámesapással, minden esztendő elsodrásával sivárabb lön a nemzet jelene és sötétebb jövője. Mert Ferencz király és bécsi kormánya megiszonyodott a francia nagy forradalom vereső viharától, mely végig süvöltött egész Európán és hulló levelek helyett hulló fejeket,

† *Széchy Károly*: Kisebb Tanulmányok. Budapest. 1897. 287—289 l.

‡ *Ugyanott*: 334—335 l.

hulló koronákat söpört magával; megiszonyodott a magyar jakobinusok, Martinovics és társai létlen álmodozásától, mely a Vérmezőn ugyan vérbe fult, de a vérrózsák helyén másnap igazi rózsák, feselő friss rózsák fakadtak, a közönség rokonszenvezésének jeleként; belefáradt a francia hosszú háború keserű kudarczaiba, melyeket még a népek diadalmas csatája, Napoleonnak, a mythosi hősnak leverése, a szent szövetség megalakítása és nem épen szent osztó igazsága sem feledtetett el egészen; bele fáradt a magyar nemzet alkotmányos küzdelmeibe, melyekkel ősi jogait ősi hévvel, ősi kitartással, az ősök hagyományai szerint védelmezte: — ennél fogva meggyűlölt minden szabad szellemet és megunt minden alkotmányos életet. Gátakat emelt, sorompókat állított még a nyugoti eszmeáramlatok elé is, mert a külföldi iskolázást, egyetemi látogatást eltiltotta: Bécs lőn a tudományra szomjas magyar tanuló ifjak Thuléja, honnan a testőrök riadója egyszer már megújította a magyar irodalmat, most, alig pár év múlva, fel fogja lendíteni a magyar epost . . . Az országháza már elnémult, a megyék terme is elesdnesedik vala, ha 1821-ben és 1822-ben az újonevező és adó-emelő rendeletek föl nem verik a nemzeti önérzetet és alkotmányos féltékenységet. De ezek hatása alatt, minél sivárabb volt a jelen, sötétebb a jövő, a nemzet annál vérmesebb felbuzdulással, annál szivósabb szeretettel ragaszkodott ősi jogaihoz, ősi szabadságához; annál melegebb érzéssel, édesebb sovárgással fordult multjához, multjának ragyogó dicsőségéhez, hogy belőle mind a kettőre reményt, hitet, bizodalmat, vigaszt és megnyugvást merítsen!

A kor e hangulatának közepette, 1823-ban, jelent meg *Székely Sándor* székely kis eposa: *A székelyek Erdélyben*, a székelyek megtelepedéséről. *Irnák* a nagy hún király fia, a krimhildi irtó esata után megmaradt népével a Tisza és Maros összeközzögellésétől fölkel és Dácia földére, szirtek bérezei közé új hazát keresni megindúl, isteni végzésből, esodajelre, mely nappal az égen ragyogó tűzgömbképen előtte keletre vonúl és ott megáll. Pihenése közben, vadászat alkalmával a pásztor képébe öltözött *Haddúrtól* meghallja, hogy az Olt és Maros közén, melyek Ister szűz vízi leányából, *Lisziliánból*, a dákok buja istenének Urpánnak áldozatából eredtek, van az új haza, szép tündéerkert arany almával; most félisteni ivadék, egy leány, *Alirán* lakja; s lángos oroszlán, a dák fejedelmek utolsó

sarja, *Kaimbár* őrzi, ki az aranyalmát meg akarja keríteni: Aliránt nászra erölteti, de ez végzet rendeléséből frigybeli mátkaként éjszaki hőstre vár. Irnák, az éjszaki hős és vitézei, a húnok maradékai fölkerekednek; de Krika, Attila hű özvegye elhal, emlékére három napi síri ünnepet ülnek és erdőt szentelnek, — ma is megvan a Rika erdeje; aztán mennének, de *Nemere*, a zord éjszaki Rém, kiről vette nevét a hideg éjszaki szél, öt napig zúgva, fel tartja őket. A hatodik nap kiderültével haladnak tovább és megérkeznek a tündérkerthez, a hol a csöndes *Ügy* vize a fővényes Olt habjaiba szakad. Irnák Aliránt meglátja és szívét láng lepi, mely a leány kebelében is lobbot vet; Kaimbárt megtalálja és küzdve elejti, a mivel a földet megszerzi. Haddúr pedig az égen újra tűzgömböt mutat, mely a hősök feje fölött szikrázva megáll és szét-pattan, isteni akaratát jelezve, hogy új hazájokat elérték. Azért megnyugodtak. Irnák Aliránt feleségül veszi, népét szakaszokra veti, *székekre* felosztja és *székelyeknek* nevezi a *székbeli honnyost!*

Ime, a kis epos egyszerű eszelekvénye röviden és gyorsan perdül. Apró három énekében, a három ének hatodfél száz sorában a nagyszerűnek és csodásnak, Haddúr és Nemere beavatkozásának szálait kiszöni, e szálakkal a végzetes hősnek, honkereső Irnáknak hivatását és küzdelmét felesillogtatni, a vezető vitézeknek, a székely ősöknek jellemét kiszínezni, szerepét megokolni, a eszelekvénnyel a mellékeseményeket a Lszilián történetét és Krika halálát szervesen kapcsolni és fejlesztő indítékul felhasználni a költő meg sem kísérti: műve mégis csodálatos sugallat terméke. Ez a sugallat erősödhetett ugyan a Székely Sándor bécsi tartozkodása idejében, a bécsi irodalom ossiani és klopstocki kultuszának hatása alatt, a mint *Heinrich Gusztáv* hiszi:¹ de kétségtelenül ide haza, a *Döbrentei Gábor* ihletéséből és befolyásából fakadt; mert a fiatal Székely a Döbrentei oldalán, az ő múzeumi tanácsában²

¹ *Heinrich Gusztáv*: A székelyek Erdélyben. Budapest. 1897. 63—70 l.

² *Döbrentei Gábor* a maga vállalata, az *Erdélyi Múzeum* köré egész irodalmi tanácsot szervezett, mely nála minden héten vagy hónapban összegyűlt a beérkezett dolgozatok megbeszélése és fölmerült tudományos kérdések megvitatása végett. Ritka tapintattal egyesítette benne *öt* esztendőn keresztül, a míg vállalata élt, 1814-től 1818-ig, Kolozsvár minden felekezetét, minden művelt osztályát és minden élő nemzedékét: papokat, tanárokat, főurakat és nagyrakelő ifjakat, hogy ezek a régi görög ifjak módjára az öregek közvetlen

az ő ossiáni rajongása és kísérletezése mellett fejledezett;¹ az ő bátorításával és irányításával indult a „szabad menésre, szokatlan éneket zengeni“, az ő példájára, éltető sugarára gyúladt föl hevé és ömlött a saját szavaként „duzma lármával dagálya“; s a mikor vad szilaj hangja miatt előtte a *Szép* arezát elfátyolozta, az ő örkezenek gondozásától, az ő hív tanácsainak követésétől csiráztak lelkében szebb-szebb érzések, melyek hangoztatját, nyilván e kis eposát, az ő ültetvénye új nyílásaként elébe tárja.² Csodálatos sugallatában az eposok igazi forrásához, a *nemzeti mondáéhoz* for-

példáján, a múzeumi tanács felolvasásaiból és eszmecseréiből okuljanak és érlelődjenek. A tanács tagjai közt (I. *Új Erdélyi Múzeum* IV. 383—393 l.) az ifjak sorában ott volt *Székely Sándor* is, a szerkesztő kedvence. Döbrentei nemcsak oktatta és útba igazította, de a nemzet bec-ü-étre is figyelmeztette őket, hogy a magyar irodalom egykori bővítésére törekedjenek. A haza iránt való ezt a kötelelességeket oly szentnek hirdette előttük, a minő az esküvé. Még utolsó füzetének beszámolásában is szorgalomra, a legjobb remekek tanulmányozására, az utánzás kerülésére és az eredetiség kifejtésére intette őket, hogy mint jeles férfiak járják a pályát. Mert a későbbinek — úgymond, mindig nagyobb tökéletességgel szükség eléállani vagy neve szép hírét eljátszotta. (*Erdélyi Múzeum* X. 1818. 11. l.)

¹ *Döbrentei Gábor* ezt az ossiáni rajongást Németországban, egyetemi tanulmányai alkalmával szívta lelkébe, s másfél évtizedig híven őrizte, a legmelegebben éppen szerkesztő korában ápolta. 1808-ban már kísérletezett s a huszas évek elején, 1823-ban jelennek meg utolsó ossiáni költeményei, melyeket addig újra meg újra nagy szeretettel átdolgozott. *A Kenyérmezei Diadal* például öt énekben, egy utóénekkal, *A gyulafehérvári estével* jelent meg (Aurora, 1822.); holott az eredetije kézirati gyűjteményben: *A Kenyérmezei Diadalmasok*, négy énekes; *A gyulafehérvári este* pedig egészen külön költemény.

² *Székely Sándor* mindezt maga vallja abban a költői levelében melyet Döbrentei Gáborhoz intéz a *Hebe* ugyanazon kötetében (1823. 62—64 l.) mely kis eposát hozta. A költői levél ugyan 1818-ról van keltezve, de a kis epossal való együttes kiadásából úgy tetszik, hogy egyenesen ennek ajánlásául szolgál. Hiszen tudjuk, hogy a kis eposnak eszméjével, különösen harmadik énekének meséjével régebben foglalkozott, már megvan ossiáni Dierniászában. Kétségtelen, hogy az első fogalmazás vagy fogalmazás még otthon fogant, s a Dierniásznak, ennek nyomán a székely kis eposnak *csak* végleges alakja készült Bécsben. Különben szinte képtelenség, hogy a fiatal költő 1820. december 10-én érjen Bécsbe és tizenkilenc nap múlva már fölvegye a bécsi irodalom összes hatásait és megírja december 23-ára a két énekes Dierniászt. Enyi idő a világvárosban tájékozódásra is kevés!

dul, a székelyek eredetének ősi hagyományához, mintha Haddúr mondása, hogy annyi századon keresztül jött szónak csak hinni lehet, a szivéből kelne, mint a hogy ajkáról zeng. Ám ezt a hagyományt népmesei és képzeleti adalékokkal, mondai és történeti nevek megszemélyesítésével teremti át: Rika erdeje, melyet a monda emleget, az Attila híű özvegyében, a székely föld egyéb helyei, melyeket a történet ismer. — Zágon, Kálnok, Úzon, Bardócz, Bágyon, Kézd, Kászon, Vargyas, Orbánd, Iporral és Béliivel régi honnyos-hunnus leventék alakjában szerepelnek nála, így használja föl a hiszékeny krónikások naiv szóhűvelvezését, így ragadja meg az egész székelység közös érdeklődését. Mintha csak újra fel akarná idézni amaz egyszerű időt, mikor a népeknek nem volt kívánatosabb kedvtelése és édesebb pihenése, mint gyermekgyönyörrel, bizodalommal és büszkeséggel esüngni dalnokuk énekein, mikre öreg és fiatal, király és közember összedobogó szívvel rájuk feledkeztek, hiszen rendszerint őseik diadalmas dicőségéről, nemzeti istenök különös kegyelméről szóltak. A székelyeknek ez az istene *Haddúr*, (mert a költő mindég kötös d-vel írja,) a hadi szerencse és hadi vitézség ura, ki népének sorsa fölött igaz atyaként örökődik, mert még a Kaukázus béreceiről is le száll, vállán görbe vadász-kürttel, oldalán ijpuzdrával és tegezzel, kezében buzogánnyal, pásztor képében, hogy annál megközelíthetőbb legyen, mert a hiszékeny hajdan aranykorában az istenek és istennők, istenfiak és istenkisasszonyok ezen a földön meg-megjelentek, az emberekkel jártak-keltek, örültek, szenyedtek, szerettek, dolgaikba közvetlenül beleavatkoztak. Irnák, a honkereső hős az ő isteni ihletésére cselekszik, a mikor az olti tündérkertnek és aranyalmájának, a félisteni Aliránnak fölkeresésében fárad. De a fellegütő Czenk bérez kékelő kódének közelében a rohanó szél, mely Nemeréről, a rosz éjszaki rémről, szélvésznek és fergetegek uráról vette nevét, ellene szegült és öt napig feltartja. Haddurnak és Nemerének eme szembe helyezése, a székelyek sorsába avatkozása csattanós bizonyossága, hogy a fiatal Székely Homeros és Vergilius, Ossián és Klopstock tanulmányaiból eleven érzéssel megérezte, hogy epikai elbeszélésben a *nemzeti mondának nemzeti mythológiával* kell egyesülnie. De valyon Haddur és Nemere a nemzeti mythologia istenei-é? Haddurnak nem a nemzeti mythológiában, hanem a nemzeti tudalomban legalább nyoma

van ; mely krónikás hagyományon alapszik Priscus és Jordanes behatásával, a kik regeszóval beszélnek vala, hogy Mars isten, magyarosan Hadúr kardja, sok százados eltűnés után, Attilának, a nagy hűn királyunk kezébe került, egyik pásztora feltalálása által, az istennek akaratából, jövődöbéli viláგuralma jeleként. Ha Attilának istene Haddúr, Attilának fia Irnák, Irnák honnyosai a székelyek : a költő a krónikás hagyomány szellemében, a nemzeti tudalom szerint Haddurat teljes hittel és epikai hitellel használhatja föl : de már Nemere egészen a maga leleménye, a miben csak az a szerencsés fogás, hogy a székelyek népmeséiből vette. Szembe helyezésök egyfelől önkényes, mert őseink vallása minden egyéb, csak nem a parsz dualismus, másfelől gyöngé, mert Nemere nem is Haddúrral, csak a székelyekkel, nem is a maga személyében, csak a szelével küzdök, vagy inkább kötözködök. S Haddur is inkább ember, mint isten, inkább beszél, mint cselekszik : *a nemzeti monda és nemzeti mythologia szükségének fölismerése mégis az ő esodálatos sügallatának köszönhető, ez az ő érdeme, ez az ő dicsősége.* Hősi hatosa nem zeng esengöbben, hősi dictiója nem pattog ékesebben, mint a Horváth Endre kobzán, bár a vitézek felszóllalásaiban és az Irnák s Kaimbár harezában epikai melegség és erő csap föl : hanem a nemzeti monda és nemzeti mythologia szükségének éreztetésével lendületet adott a nemzeti éposznak és útát mutatott Vörösmarty Mihálynak.

IV.

Emlékezzünk ! Horváth Endre kísérletének, Székely Sándor sugallatának eredményei nem voltak egyebek, mint elemek, mint eszközök, melyeket a fiatal Vörösmarty a magyarok istenének ihletésével, a hősi ének muzsájának kegyéből fölvelt és elfogadott, fölémelt és értékesített : velök nemzeti épost alkotott, lobogó hazaszeretettel a honfoglalás époszát, és nemzeti esatát vívott, lobogó hazaszeretettel az ősi jogok esatáját. A nemzeti érzet ébredése ; a nemzeti tudat erősödése, a nemzeti lélek megújhodása és követelése a megyéken a tolnai alispán, *Cserfalvay Ferencz* oldalán és a tüzes hazafi, *Perczel Sándor* házában találta és hevesen megkapta. S a kornak abban a hangfúlatában, mikor az egész társadalom, egész

irodalom a sivár jelen és sötét jövő aggodalmai közt a nemzet multjában s multjának ragyogó dicsőségében keresett hitet, bizodalmat, reményt, vigaszt és megnyugvást, sovár merengéssel és életadó tereintéssel a multba merül: lelkében egyszerre megjelennek és viadalra kelnek párduczos *Árpád*, kaczagányos *Ete*, kürtös *Lehel* és lobogós *Bulesu*, s a daliás magyarság többi viruló leventéi, s prűszkölő paripákon száguldva szállnak *Alpár* mezejére, hol büszke *Zalán* bolgár fejedelem, az ország ura, utolsó döntő ütközetre gyülekezik seregével: fényes *Philóval*, veszedelmes *Widdinnel*, csalárd *Csornával*. A *Bodrogköz*ből, az elaggott magyar vitézek pihenő tanyájáról, szerelmének, a hajnszép *Hajnának*, *Huba* leányának látogatásáról ügető *Ete* hada akadályokba ütközik; az akadályok megszüntetése fejében *Ármány* áldozatul követeli azt, ki a legnagyobb boldogságot várja: egyszerre ajánlja föl magát nyíltan a szerelmes magyar *Ete nemzete* váltságára, s titkon a bánatos idegben *Laborczán*, harezi vágyában, merész elszánással; de a hirtelen kerekedő esatában, *Csorna* támadása folyamán *Hadúr* a halálkereső *Etét* megmenti, s bánatos *Laborczánt* a görög *Antipater Ármány* áldozataként elejti. A bolgár *Csorna* serege szétrobban és *Ete* győztesen esatlakozik *Árpáde*hez, mikor a fejedelem épen *Alpár* mezejére ér s a döntő esata előtt *Hadúrtól* segédelmet kér. *Árpád* parancsából azonban visszatér a *Bodrogköz*be, az imént elesettek temetése és a föllázadt pórok megfékezése végett. S a holtakat eltemeti, a pórokat leveri, az elüzlött öreg *Hubát* az elaggott vitézekkel visszaviszi, az elveszett hajnszép *Hajná*t, kit a délszaki tündér esabítása sem tántoríthat el tőle, boldogan megleli, az újlag ráütő *Csornát* megöli. A nagy magyar sereg is, ünnepi áldozás és lakomázás után, *Zalánt* megrohanja és véres viadallal verdesi. A magyar daliák: *Csörsz*, *Kund*, *Tas*, *Tarczal*, *Und*, *Zoárd*, kürtös *Lehell* és lobogós *Bulesú* esodásan küzdenek, kardjuk a *Halál* kaszája; de a hősök hőse párduczos *Árpád*, ki észszel és erővel, fővel és karral fénybe vonva tündököl felettük; vele harezol *Hadúr*, *Ármányt* pokolba kergeti. Ha a magyar esügged és lankad, *Árpád* szava és példája újra fölhevíti és esatába vezeti. Az ellenség legbátrabb bajnokait: iszonyú *Alkestet* és rettenetes *Widdint* maga ejti el; a többi elhull vagy menekszik. *Lehel* kürtje diadalra bűg, *Bulesú* lobogója diadalra leng, — büszke *Zalán* szégyennel fut *Nándorfehérvárnak* . . .

Igy lón ez a föld a miénk: örökké Magyarország!

Ime, a Vörösmarty eposa, *Zalán futása*, melylyel 1825-ben egyszerre halhatatlanaink Pantheionába bevonúl. Nem egy kolostori történetet, nem is egy részleges hagyományt énekel meg: hanem az egész magyar nemzet legfényesebb vállalatát, a diadalmas honfoglalást mutatja be, párduezos Árpádnak és kaczagányos daliáinak régi dicsőségével, mely a századok sűrű fellegein és a bús feledékenység nehéz ködén is keresztül ragyog. S riadó szavával fölverve a vak mélységet, a puhaságra serényebb unokákat fölrázza, mert eposának minden éneke, s minden énekének minden sora zengve és zúgva harsog füleikbe: Hát veszni hagynátok ezt a hazát, ősi szabadságával, ősi jogaival, holott minden maroknyi földét apátok kiomló vére szentelte meg? S a sivár jelen és sötét jövő földérsére esodásan feltündököl régi dicsőségünk: az égben, a légben mintha szellemdaliák járnának, viadalra vonulnának, a honalapító hősök a hazának, szabadságának, jogainak megmentésére, — mint a nemzeti monda szerint a húnok a Hadak-útján vissza-visszajőnek a székelyek megsegítésére! S az egész nemzet vállalatán az egész nemzet lelke kigyúl, szíve földobog és hitre, bizalomra, reményre, vigaszra, megnyugvásra és erőre kel: Magyarország nem volt, hanem lesz! A politikai apostol melegítő és éltető lángszava előbb esendül ki a költő apostol énekéből. Igaz, hogy eleinte kevesen értik meg, hiszen a *Zalán futásának* csak 88 előfizetője, a könyvkereskedésben csak gyér vevője, s egyelőre összesen 30 forint haszna akadt,¹ de évről-évre többen és tömegesebben lelkesülnek rajta, míg egyes-nesen a hazaszeretet könyve lesz! Apáink belőle tanulták szeretni és védeni a hazát, és maradékaink, a meddig a magyar szív ver és magyar szó zeng, mindég föl fognak melegedni tőle, mert az igazi hazafi és igazi lángész örök tüze lobog benne!

Vannak ez alkotásnak kétségtelen hibái mind a hősök jellemzésében, mind a mese szövésében: Hadúr és Ármány személyisége nem elég egyéni, Árpád a fényes ködbe vész, s Ete mellette túlságosan előnyomakodik; a főcselekvényt a mellékesemények buján elborítják és s inte két részre osztják Árpád és Ete köré; de nem szabad felednünk, hogy a honfoglalási mondakör maga sem egységes és teljes; egyes tagjai a honfoglalás végzetes hősének, Árpádnak alakjához nem fűződnek szorosan, s az egyes mozzanatok, a hon-

¹ *Vörösmarty Zádornak*. Vasárnapi Ujság. 1900. 52 szám, 870. l.

foglalás főmozzanatával, az *alpári ütközettel* nem folynak össze szervesen, ennél fogva a fiatal költő a monda hiánya miatt nagyon a maga erejére és leleményére volt utalva, holott a nemzeti eposok rendszerint egészen a nemzeti mondákon épülnek föl. Vörösmarty a fogyatékos mondába beleolvaszt történetet, mythost, idyllt, népmesei, képzeleti és érzelmi indítékokkal, a saját szíve édes, mélabús szerelmének megható gyöngéd emlékeivel: ekként segít magán. De minden nehézségnek ellenére milyen magasán emelkedik közvetlen elődei fölé. Töredékes kísérlet helyett egész alkotással, epikai kisebb elbeszélés helyett igazi nagy epossal áll elő. Elemei és eszközei ugyanazok, a tehetsége, jelentősége, hatása azonban különböző: a szó valódi értelmében korszakos. Mint Horváth Endre, a hősi hatost szóllaltatja meg, de micsoda esengéssel, bongással, erővel és bájjal, a hogy még nem zengett a magyar nyelv; a hősi dietiót követi, de micsoda elevenséggel, fordulatossággal, hathatósággal és fényvel, a hogy még nem esattogott a magyar beszéd. Új nyelven, mégis a régi eredetiséggel. Mint Székely Sándor, a nemzeti mondába markol, de az egész nemzet érdeklődésének és hagyományának megragadásával, nemzeti mythologiaként a parsz dualismust fogadja el, de Nemere helyett Horvát István nyomán Ármányt teremt meg, s a nagy alkotás művészi ihletével és a romanticismus szertelen képzeletével helyezi őket egymással küzdelembe.

Mi az ő küzdelmökhöz képest a Székely Sándor gyöngé ellentétezése?

A mint Ármány fölkel iszonyú képpel, a mint sötét népét hozza és ellene szikrázó kardját emelinti Hadisten, megmozdul a föld, sziklák remegnek alatta, s a daliák képén iszonyú sárga halál ül. Mert a mikor kaczagányos Ete megmentésére megdühödött, fölkapta halálos dárdáját s barlangjából bömbölve megindult. Mátra nehéz ormát felütötte ropogva fejével; fürgetegek voltak zugó nagy szárnyai, képe emberevő sárkány. Így jött vagy másza, holottan a föld megsüppedt nyomain, nagy szárnyai zuhogtán fölkele s vérlángú taraját magas égig emelte. Beunt pedig égő gyomrában nagy szikladarabok hánykodván mereven vas-tagjai összeesörögtek, jobbik körmében fellegdárdája világolt. Így fölemelkedvén már szinte Hadúrhoz elére. De mikor ez villámkardját esattogva lenyújtá, visszaesett s mászva futott a földön előbbre, mint valamely nagy

bérez, mely a sik földre leomlik. Órjás képében vele volt a Félelem, a megnehezült Átok és a Zűrzarar is. Most közelíte Hadúr, s megvágta hatalmasan Ármányt, szikrázott a kard, a mint bemerűle nyakába. És rengett az egész környék. Amaz ördög erővel tagjait összeszedé ismét, s még álla erősen. S mintha heves déltől száját nyitná vad éjszakig a föld és azon örvényes torkokkal üvöltene, bógne, úgy bögött s az egész levegőt bögése betölté; másodsor köd-dárdáját szétverte Hadisten, s hasztalanúl ismét vagdosta, hogy összeomoljon termete. Összeomolt és újra felállá keményen. Rettenetes esörgést tettek vas-tagjai, szája folyvást zúga, s magyar hadakat rémíti e zavával. Ekkoron isten erős kardját hüvelyébe taszítá, s messze kinyúlt, s markát viharos Tátrára vetette. Ott a nagy sziklát esikorogva kitoré tövéből és emelé magasan, mint szinte az égi Kaszások fénylenek éjenként, onnan pedig egyben ereszté rettenetes karját s Ármányt megütötte kövével. Röpdese már a Rém, s körmét Istenre mereszté, de mikor a nagy szirt roppanva leszálla fejére, földre lapult, s iszonyú torkán morgása megállott. A hadak Istene most ráhága s tiporta bosszúsan, s lába alatt Ármány vas-tagjai összeszakadtak, szélyel gördültek töredéki; de nyögve, remegve ingott a föld is, s két sarkai összeropogtak. A Rémet pedig elhagyták gyors szárnyai. Eldőlt Isten alatt bérczes nagy termete. Félelem, Átok s társaik isten előtt omolva futottak. Ő legutól iszonyú kinnal terhelve megindult s visszaröpült rosz lelke pokolba.

Hadisten pedig visszatért diadalmasan az égbe, hol magas égi leányok kaput nyitottak előtte, megtörlék kezeit, homlokát, ő pedig a nagy fegyvereket villogni hagyá még, de nem esattogtatá; majd kiderült és víg lett az ég: boltját nem takarta be felhő.

Itt Hadúr és Ármány méltó ellenfelek, harcuk hozzájuk illő, hatalmas és megdöbbentő.

Igy vonul be Vörösmaty *Zalán futásával* az epos az új magyar irodalomba. S a költő egyszerre a magyar nemzet legelső énekese lesz. S még három évtizeden keresztül epikában, lyrában, drámában a fényes alkotások egész sorát adta: valamennyinek alaphangja az Örök Szép hitének s az Örök Hazaszeretet evangéliumának hirdetése. Fenséges eszmék, szent érzéseik legyenek és maradjanak kultuszúl ebben a szerény irodalmi tárfaságban és ebben a díszes közönségben!

Cromwell és Erdély.

I.

A harminczéves háborúban Bethlen Gábor és „öreg“ Rákóczy György fejedelmek folytonosan érintkeztek a Stuartokkal. Összekötéseik a linezi béke után sem szüntek meg teljesen; pedig akkor már három esztendeje folyt a háború I. Károly angol király és a parlament hadai közt. Eleinte a király győzött; és nemesak éppen Zrínyi gondolkodott úgy,¹ hogy ha első győzelmei után azonnal megszállja Londont, „kétség nélkül fejét vette volna annak a hydrának, a ki azután őtet elnyelte.“ Azonban — ahogy Hannibálról mondta a közkatona — tudott ugyan győzni, de nem tudott élni a győzelemmel. A Naseby mellett vívott esata egészen reménytelenné tette a Stuartok jövőjét. *Cromwell* éppen akkortájt szakította meg a királylyal való tárgyalásokat, mikor (1648. okt. 11.) György fejedelem meghalt; pár hónap múlva, 1649. január 30-án már vérpadra juttatta Károly királyt s február 7-én köztársasággá alakította át Nagy-Britanniát.

Erdély új fejedelme *II. Rákóczy György* és gyulafehérvári udvara nagy megilletődéssel fogadta az angliai változások hírért. Az új köztársasággal szemben csakhamar állást kellett foglalnia, nemesak azért, mert örökségül maradt reá atyjának tanácsa, hogy főkép a francziákkal, hollandokkal és angolokkal való barátságot ápolja; hanem azért is, mert híre futott, hogy *Cromwell* a velencei háborúban hajóhaddal fogja segíteni a törököket; a török háborúk pedig Erdélyt és Magyarországot mindenütt és minden alakban érdekelték. Úgy látszik azonban, hogy a fejedelem csak nagyon bizonytalan s a mellett igen is királypárti értesítéseket kapott az

¹ Zrínyi hadtud. munkái, 290—1. l. Széchy, Zrínyi, III. 130.

új köztársaságról. *Lubieniecki Vladiszláv* lengyel ügyvivő 1649. nov. 14-én csak egész általánosságban tudósította a fejedelem öcsését, *Rákóczy Zsigmond* herceget,¹ hogy Anglia, miután királyát oly gyászosan eltemette, a király hatalmát most mindenben lealacsonyítja és demokrata kormányt vesz be (*popularem statum introductit*). November 17-én Amsterdamból *Biste feld* gyulafehérvári tanár is arról értesült, hogy az angol parlament erősen sürgeti Hollandiai kereskedelmi szerződést, mi azonban a királyi család némely kötelezettsége miatt nem történhetik meg s hogy Cromwell a helyzet ura.² Még félesztendő mulva, ápril 2-án Lubieniecki szinte megütődve újságolja, hogy az új angol köztársaság szövetséget kötött a spanyolokkal, hogy tehát fölösleges volt kiontani a király véréit. Hallotta, hogy a skótok a walesi herceget királyukká kiáltották ki, hogy azonban Irland meghódítása után Anglia ezzel keveset törődik és pedig annál kevesebbet, mert néhány tartomány kivételével a hollandok is hajlandók szövetkezni vele.³ Egyébiránt május 8-án azzal biztatta a herceget, hogy Angliában a vértanú király fiának, II. Károly trónörökösnek pártja egyre erősödik s hogy érdekében nagy forradalom készül.⁴ *Jósika* Farkas viszont tudni vélte, hogy az angolok a francziákkal már el is kezdték a tengeri háborút s így utasítást kért a fejedelemtől, hogy melyiknek a követénél tiszteledjék előbb?⁵ Az erdélyi politikusok, a menyinyiben a törökre az angolok útján is kívántak hatni, nem a köztársasággal, hanem *a Stuartokkal való összeköttetést keresték*. Ügyökben bízva jól fogadták azt az éppen most fölvetett tervet, hogy Zsigmond herceget a csehok „téli királyának“, Pfalzi Frigyesnek árvájával és Erzsébet angol hercegnőnek legkisebb leányával, *Henriette* pfalzi hercegnővel, Jakab király unokájával házasságkötés össze.⁶ *Biste feld* tanár és titkos tanácsos, az angol independentismus buzgó híve, már 1649. decz. 31. úgy találta, hogy tudná, mit tanácsoljon, ha vissza nem tartaná a választó fejedelmi család nagy szerencsétlensége, s Anglia elidegenítése; de hiszen az angolok fentartják a választóval való szövetséget, mely az erdélyieknek is

¹ Szilágyi, Erdély s az északkeleti háború. I., 62. — ² Tört. Tár, 1890. 234. — ³ U. o. 238. — ⁴ Szilágyi I. 202. ⁵ U. a. I. 143. — ⁶ E házasság története Szilágyinál, Rákóczy Zsigmond, 142—163.

hasznára válhatik.¹ Utóbb egyenesen János Lajos nassauai gróf leányát, az orániai herezegnőt ajánlotta, kinek érdekében maga a száműzött Stuartok híres udvari festője, *Van Dyck* is követségbe készült Sárospatakra. Mindakét menyasszony a Stuartok rokonszenvét hozhatta volna hozományúl a Rákóczyak részére; s a fejedelmi tanács valóban úgy is határozott, hogy ha a *Mednyánszky* vezetése alatt kiküldendő követség a pfälzit nem kaphatná meg, akkor az orániait kérje meg. 1650. aug. 28-án azonban Károly pfälzi herezeg már odaigérte leánya kezét, 1651. június 26—28-án pedig Patakon a királyi fényű lakodalmat is megtartották. A kedves, ifjú asszony ugyan már három hónap múlva (szept. 28-án) elhunyt, anyja, az angol királyleány, azonban nagy bánatában sem kérhette (1651. okt. 22-én) egyébre veje családját, mint arra, hogy ez a váratlan halál ne zavarja meg a két ház frigyét.

Ennek a frigynek ápolására főképp *Lubienieckinek* volt gondja. Zsigmondhoz október 19-ről örvendezve írta Irland legyőzőjéről, *Cromwellről*, hogy Edinburg és Stirling felé nyomúlva, seregében a fegyelmet megbontotta az éhség és a betegség s hogy augusztus 15-én elvesztette seregének nem csekély részét, a miért különben kegyetlenül megbüntette a vétkeseket. „Ha a király — szólta a lengyel diplomata² — Isten jóvoltából győzne, sok olyat találna Anglia belsejében, kit a múltak emlékezete és az ő mostani szerencséje hozzávezetne, főképp a főurakat, kik a köztársaságban nem tudnak a csőceselék nép fölé emelkedni“. A skótok már valóban azt hitték, hogy Isten kezökbe adta Cromwellt. Különben is vitéz katonák hírében álltak. *Zrinyi* Miklós ez időtájban a magyar nemzeti sereg begyakorlására őket tartotta legalkalmasabbaknak. „Erre — úgymond³ — legjobban dicsérem a Scotiából jött officzereket, a mely nemzet vitéz, hű, állhatatos, tűró, szenvedő, idegen országokban örömet szolgáló.“ Ezúttal azonban *Cromwell* a dunbari csatában (1650. szept. 3.) teljesen megverte őket. *Rákóczy* Zsigmond november 17-én már arról értesült,⁴ hogy a trónkövetelő egyebek közt a lengyeleket is hiában szólította segítségre. *Lubieniecki* 1651. márczius 12-én két könyvet is küldött neki, mely a király

¹ Tört. Tár, 1890. 231. — ² Szilágyi, Erdély s az északkel. háború. I. 113. — ³ Osszes munkái, 359. — ⁴ Lubieniecki levele Szilágyinál, I. 116., 128.

kivégeztetése leírását s a börtönben való elmékedéseit tartalmazta,¹ Bisterfeld azonban Gyulafehérvárról május 25-én írt levelében² azzal rontotta ezeknek a hatását, hogy Haagában az angol követet olyan pompával fogadták, a melyet még sohasem láttak. 36 kocsi-val vitték őket kihallgatásra. Követségüknek az a czélja, hogy megújítsák Holland (szerinte Belgium) és Angolország közt a régi, örökös szövetséget és arra törekednek, hogy a tengeren és a szárazföldön politikai és vallási tekintetben egyenlők legyenek. Erősen hitte, hogy meglesz az egyezés. A dunbari esata első évfordulóján (1651. szept. 3.) Cromwell a worcesteri esatát is megnyerte, mire a trónkövetelő holland hajón, alig másodmagával menekült Franeziaországba,³ melyet — *Skytte* Benedeknek Tasnádról Klobusiczkyhoz 1651. nov. 11-én írt levele szerint⁴ — „Anglia királyának“ vesztett esatája után szintén köztársasággá akart átalakítani. A Navigations-Act kiadása (1651. okt. 9.) után pedig kitört a háború Anglia és Hollandia közt, s így elenyészett az erdélyieknek a két protestáns állam szövetségébe vetett reménye.

II.

A magyar államférfiak csak most kezdtek igazán foglalkozni *Cromwellel* és magával az *independentismus* al, melynek szárnyain oly magasra emelkedett. Idáig azt tanulták volt *I. Jakab* Bazilikon dóronjából, melyet Szepsi *Korotz* György még 1612-ben fordított magyarra, hogy őrízkeudniök kell a nyughatatlan puritánoktól, kik az ebnél s mérges kígyónál alábbvalók, mert ők a tiszta és igaz egyháznak, sőt az állammak is halálos ellenségei. Most *Amos Comenius*, a nagy paedagogus az Independentiáról, mint az örökös zavarok okáról az angol zsinathoz még 1648-ban beadott emlékiratát egyes magyarországi papoknak is megküldte; oly időben, mikor már idejét multa az a reménye, hogy az egyházi és politikai pártokat az independentismus háttérbe szorításával kibékítheti. A püspöki egyház magyarországi híveinek nagyon tetszett ez a munka és 1650. szeptemberében már szeltére olvasták;⁵ *Bisterfeld* azonban (szept. 30-án) elítélte a miatt, hogy mindahárom kormány-

¹ Szilágyi, I. 170—1. — ² Történelmi Tár, 1891. 90—1. — ³ Széchy, Zrínyi, III. 131. — ⁴ Szilágyi, I. 194—5. — ⁵ Kvacsala a Századokban, 1891. 551.

formát jónak találta s hogy a presbyterianismus ellenségeit még erősebb támadásra bátorítja. „Az angliai independentismus, avagy az ecelesi fenytékben és a külső isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban minden reformata ecelesiáktól különböző fejteln lábság“ ezimű munkájában *Miskolczy* Gáspár 1654-ben szintén „farizeusi illetlen buzgósággal teljeseknek“ nyilvánította a puritánokat, a kik „nem kisebb dögletes fekélyei a közönséges társaságnak, mint az ecelesiának“. A szigorúan kálvinista magyar prédikátor inkább hajlandó dicsőíteni a katholicismussal rokon anglicanismust, mint hogy igazságot adjon a puritanismusnak, mely pedig közelebb állt hozzá. Nemesak az államéletet, illetőleg a királyság ellenségét látta benne, hanem a már megerősödött protestantismus bomlasztó elemét is. Ugyanannak a magyar közönségnek, melynek számára írta le *Miskolczy* „a követésre ugyan felette káros, de tudni igen szükséges“ felekezetet, *Telkibányai* István szintén 1654-ben, utóbb pedig (1662-ben) Komáromi *Csikós* György, *Amesius* Vilmos „Angliai puritanismusát“ fordította magyarra. Ez már sokkal fontosabb dolog volt, mert *Amesius* a legszigorúbb puritánok közé tartozott s *Telkibányai* határozottan azzal a czéllal ültette át könyvét, hogy megmagyarázza a puritanismust, melynek nevezete „nemzetünk között is esüfképen igen kezdett forgani“. A magyar irodalom rajtok kívül is elég gyakran foglalkozott az angol puritanismussal, de minduntalan összezavarta azt a presbyterianismussal, melynek elveit *Magyary* Benedek 1651-ben az *Orthodoxus Christianus*ban fejtegette; az Angliában jártakor magába szítt nézeteket azonban itthon már módosította s közeledni látszott a katholicismushoz. *Medgyesi* Pál, a sokat író erdélyi udvari pap és Tolnai *Dáli* János szintén Angliában szíttá magába a presbyterianismusért való lelkesülést. „A presbyterianismus út az independentismushoz!“ riadt II. György fejedelem Apáczai *Csere* János gyulafehérvári tanárra, mikor ez 1654. szept. 24-én egy nyilvános vitatkozás alkalmával azzal védekezett tanártársa, *Basire* vádjai ellen, hogy a gyulafehérvári főiskola tanárai közt nincsenek independentsek, csak presbyterianusok. Hiába mondta, hogy ő maga nem volt, nem lesz és most sem independent, a fejedelem *Basire* szavainak hatása alatt állt, hogy ha az independentek vére ki nem omlik, az övé omolhatik ki, mint a Stuart Károlyé. György első haragjában Apáczait

a gyulafehérvári torony tetejéről akarta ledobatni és századának legnagyobb magyar gondolkodóját sokféleképen gátolta boldogulásában, fehérvári tanárságától meg is fosztotta.¹ A szatmárnémeti zsinat a puritán nevet már évek előtt (1646) mint botrányost, gyalázatost, rágalomra vezetőt, egészen gyűlöleteset, tiltotta; talán nem is politikai, hanem vallásos szempontból, olykép, mint *Usulai* György erdélyi ref. püspök, ki 1654. márczius 19-én *Medgyesi* Pállal, a presbyterianismus magyar apostolával szemben, ha nem is ártalmasnak, feleslegesnek nyilvánított némely újítást a vallásban. „Ha — ugymond² — akárki minden más forum meghallgatása nélkül újítást hoz be, ott lesz az erdélyi egyház, ahol az angol, melyben mindenkinek lévén engedélye és szabadsága tenni bármit is, rövid időn 180 sekta támadt.“ A puritánság azonban annyira terjedt, hogy a zarándegyházmegyei papok egy részének még 1685-ben is tiltakozniok kellett az independentismus vádjá ellen.

Erdélyben tehát nem volt többé ismeretlen az a szellem, mely az angol köztársaságot megteremtette. A kormány belátta, hogy a Habsburgok ellensúlyozására kínálkozó erőt Angliában ezentúl nem a Stuartok, hanem az independensek szövetségében kell keresnie; és hogy az independensekkel II. Rákóczy György épp olyan jól szolgálhatja az európai protestantismus ügyét, mint I. Rákóczy György szolgálta a presbyteriánusokkal s még korábban Bethlen Gábor az anglikánusokkal. A béésiek valóban már 1654. februárjában rebesgették, hogy *Cromwell*nek egy bizalmas embere járt Erdélyben. Ahogy találgatták, Erdély mellett Svéd- és Lengyelországgal is szövetekezni készül, s éppen ezekkel az államokkal inkább protestáns, mint kereskedelmi szempontokból kíván szorosabb összeköttetésekbe lépni.³ Annyi bizonyos, hogy *Dury* zürichi angol ügyvivő mostantól fogva szorgalmasabban kezdett levelezni *Bisterfelddel*, az angol ügyeknek legjobb ismerőjével.⁴ *Cromwell* Erdély fejedelmében ismerte föl keleten a protestánsok ügyének leghívatottabb védőjét s a mint a hollandok hosszas harezok után már 1654. tavaszán elismerték a Navigations-

¹ Részletesen Gyalui, A. Cseri János, 9—19. — ² Kvaesala, Bisterfeld, Századok, 1892. 805 — ³ Hurmuzaki, Documente. IX. kötet, I. rész. Idézi Angyal D. a Századokban, 1900. 501. — ⁴ A Britisch Museum kézírataiból Kvaesala a Századokban, 1892. 799.

Actot s a tengeren Anglia hegemoniáját, úgy látszik, semmi sem akadályozhatja többé Európa protestáns hatalmasságainak egy közös ezélra való egyesülését; főkép azután, hogy (már 1653. december 16-án) Nagy-Britannia a monarchia egy nemévé alakult át, amennyiben Cromwellt, *protector* ezímmel, valóságos uralkodóul fogadta el.

*Rákóczy*nak nagyon is tetszett volna, ha Cromwell a Habsburgok ellen fordul, mert a vallásszabadságnak velük szemben való biztosítása igen könnyen Magyarországnak nemzeti királysággá való átalakulását mozdíthatta volna elő. A dolog kezdését azonban másra akarta hagyni. Az ő legközelebbi terve Lengyelország megszerzése volt. Talán nem álmodozott olyan hatalmas birodalomról, mint a melyet Nagy Lajos a személyes unio alapján teremtett, de Báthory Istvánnak közelebbi példájánál bizonyosan nagyobbakat akart s az európai protestáns hatalmak, különösen Anglia, Svéd- és Dánország pártfogása mellett nem tarthatta lehetetlennek, hogy Magyarország részeit, Erdélyt s Lengyelországot saját személyes uralma alatt egyesíti.

Ehhez első sorban arra volt szüksége, hogy valahára világosan megismerkedjék leendő szövetségeseinek politikájával s ne induljon olyan ellentmondó tudósítások után, a melyekkel ügyvivői idáig ellátták.

1654. nov. 6. Londonból érkezett hírek alapján titkára, *Schaum* Konstantin most is azt a hírt közölte vele, hogy 4-én a spanyol követnek ünnepiesen és határozottan meghagyták az Angliából negyednapra való távozását.¹ Hír szerint a spanyol király minden tengeri révet megnyitott *Stuart* Károly előtt. Így a spanyol király és az angol nép közt való ellenségeskedésből nyílt háború lesz, mert Spanyolországban már ki is hirdették az angolok ellen való háborút. A mult szerdán (nov. 4.) délután 8 órakor a francia követ londoni házában a francia követ s a *protector* meghatalmazottja aláírta a békét. Két nagy kérdésben azonban annyira eltértek véleményeik, hogy majdnem ismét elromlott a nagy munkával nyélbe ütött béke. A biztosok ugyanis a béke oklevelében a *franciák királya* szót tették *Franciaország királya* helyett, mit a francia követ meghagyni kívánt. A biztosok azonban nem engedtek s a francia követ

¹ Szilágyi, Erdély s az ék-i háború, 340.

kényszerült megnyugodni az első kifejezésben. A másik az volt, hogy ki írja alá és ki pecsételje meg először az oklevelet. A követ azt sürgette, hogy először a biztosok tegyék azt, de ezek vonakodtak, mert, szerintök, a békét a francia király kereste, nem a protector. Végre is a követnek kellett első helyen aláírnia. Egyébiránt a francia követ lakomát adott a béke megkötésének örömeire. Mazarini bibornok, mint mondták, azon volt, hogy Franciaországot külön patriarchasággá tegye, Anglia protectora pedig mindent elkövetett, hogy szándékát valósítsa és megígérte támogatását. Azt is beszélték, hogy *Stuart* Károlylyal elvétetik a spanyol infansnót, a kivel hozomány helyett Károly Brabantot és Flandriát kapná mindaddig, míg örökségképei nem száll reá az egész Spanyolország. Roppant nagy hajóhadat és tengeri hadat szorolnak föl ismét, s azt a Földközi-tengerre s Nyugat-Indiába, az elfoglalt Jamaica védelmére küldik; pedig az Indiában levő hajóraj is elég gondot okozott a spanyoloknak. Penn Vilmos tengernagy a börtönből kiszabadult ugyan, de eddig viselt méltóságának letételére szorították. S még azt adja hozzá, hogy Londonban a hollandi követ is szelidebben beszél már svédekről, mióta látja, milyen sikereket értek el.¹ Ilykép némileg valószínűnek látszott az a prognosticon, melyet Schaum Rákóczyval egy csillagászati doktor nyomán közölt s mely szerint Anglia roppant háborúba keveredik s nagy vérontás után egy asszony uralma alá jut.²

A fejedelem elhatározta, hogy Schaumot, ki nemesak Kelet-Európa, hanem Anglia ügyében való tájékozottságának is jelét adta, Svéd- és Dánországon s Hollandián kívül Angolországba is követül küldi, hogy megbiztatásával bizonyítsa Erdélynek a protestáns hatalmakkal való egyetértését; s hogy Erdélynek az esetleg már megkötött angol-svéd-holland-szövetséghez való csatlakozását kijelentse. Ekként félreismerhetetlen jelét adta annak, hogy a *Stuartokkal* való összeköttetések fentartásának hiú, sőt veszedelmes voltát most már Erdélyben is belátták és teljes őszinteséggel ismerik el Cromwell protectoratusát, mely végre is a királyságnak egy neme volt.

¹ U.-o. 340.—341. — ² U.-o. 342.

III.

II. Rákóczy György erdélyi fejedelem 1654. nov. 26. (nov. 16.) Svéd- és Dánországba küldött követét, *Schaum* Konstantint, Cromwell Olivérhez szóló levéllel s külön utasításokkal is ellátta; sőt tulajdonképen ezeket az utasításokat egy teljes hónappal korábban adta ki, mint a svéd- és a dán királyhoz szólókat. Nagyságos, nagyméltóságú és igen nagyrabcsúlt barátját, *Cromwellt*, egy egészen hasonló tartalmú másik levélben pedig „Nagy-Britannia fenséges köztársaságát“ a fejedelem arra figyelmezteti,¹ hogy a helyek nagy távolsága, s az őt is rendkívüli módon foglalkoztató háborús idők gátolták idáig a vele való összeköttetések megkezdésében. Nagyon jól értesült róla, milyen *dicső* dolgokat végzett s hogy hazája zavarainak lecsöndesítésében mennyi *bátorsággal* s mily *kiváló szerencsével* járt el. Nem tagadhatja, milyen szomorúan látta, hogy az az ország (regnum), mely a tiszta evangéliumi vallás és egyéb előnyök következtében annyira virágzik, annyiféle *bajnak és viszontagságnak* volt kitéve s hogy oly hosszasan hánykódott *válságos* körülmények közt. Különösen aggasztotta az egész világ leghíresebb két köztársaságának, Britanniának és a szövetszert Belgiumnak (Hollandiának) utolsó összeütközése s mindkét részről annyi ártatlan vérnek ontása. Sokat és sokáig *bánkódott a király szánalomra méltó sorsán és kiontott vérében*, mert atyai és anyai őseit tekintve, az egész világ legkitűnőbb uralkodó-házának tartotta az angolt, a melyből, mint hajdanában a trójai ló belsejéből, Európa földje császárokat, királyokat és fejedelmeket nyert. Ha a maga vagy mások tudatlansága következtében azt vélné is az emberi ész, hogy mélységbe döntheti, másrészt örök időkre emlékezetes marad az Isten ítéletének és a szerencse forgandó voltának ez a példája.

Mindezek ugyan nagy felindulásba hozták, de elismeri, hogy Cromwell minden reményt meghaladó módon lecsöndesítette lelkét, azokat a viharokat Isten után az ő erénye győzvéen le. A tőle telhető legnagyobb hálával viseltetik a béke szerzője, Isten iránt, ki óhajtott véget adott oly rosznak, az ország összekuszált gombo-

¹ Sz'lágy: Okmánytár II. Rákóczy György diplomatai összeköttetéseihez, 696-7.

lyagját lebonyolította és egymás közt, valamint a belga (hollandi) testvérekkel helyreállította a régi szeretetet és összeköttetést. Keble mélyéből fohászkodik érte, hogy az isteni gondviselésnek ennyi kegyelme mindörökké virágozzék abban az országban. Szerenesét kíván a protectornak is, ki gondos, hátor volt oly nagy dolgok és cselekedetek végrehajtásában s Isten jószágos akaratának teljesítésében. Kéri az Istent, hogy valamint most fölkelni engedte a béke napját, ezentúl sohase engedje reá borúlni a visszavonás sötétségét; sőt úgy áldja meg ezt a mostani kormányt, hogy az ő evangeliumának ne csak otthona, hanem menedéke is legyen. Ezt üszta szivből kívánja s a fenséges köztársaságnak s Cromwell ő kegyelmének minden körülmény közt őszintén ajánlván a maga szolgálatait, kéri, számítsa őt jóakarói közé. Lelkéből óhajtja, hogy az Istennek, azon köztársaságnak s az Isten egyházának még sokáig éljen.

Valószínűleg ugyanaznap rövidebb, de szintén megleghangú levélben fejezte ki Rákóczy a németalföldi köztársaság karaihoz és rendeihez intézett levelében azon való örömét, hogy megbékéltek a nagybritanniai köztársasággal.¹ Deczember 26-án a svéd- és dán királyhoz szóló leveleket is kézhöz vevén, *Schaum* 1655. január 8. Lublinból értesítette a fejedelmet, hogy Szilveszter napján útnak indult az északi hatalmasságokhoz. Márczius elején már Svéd-, a hónap közepén pedig Dánországban volt. Küldetésének eredményét bizonyítja, hogy 1655. január 8. *János Kázmér* a lengyelek, márcz. 6-án *Károly Gusztáv* a svédek s márcz. 26-án *III. Frigyes* a dánok királya II. Rákóczy Györgynek udvariasan válaszoltak,² ha e közben sikerült is az a szándékuk, hogy semmit se mondjanak. Rákóczy célja különben is az volt, hogy ha az európai protestáns államok egymással szövethkezni találnának, őt a szövetségből valamiképen ki ne felejtsek. Erre pedig annál nagyobb szüksége volt, mert 1655. márcz. 23. án már Pozsonyban is tudták, hogy az angolok, kik az evangelikus államokkal, Németalfölddel, Dán- és Svédországgal még a múlt évben szövethkeztek, most már „a helvetusokkal is traktálják a confoederatitot“,³ tehát Svájcz protestáns kantonait is szövetségökbe kívánják vonni. Hogyan maradhatna ki akkor Erdély?

¹ Szilágyi, id. h. 697—8. — ² U.o. 161—5. — ³ Klobusiczky András levele Szilágyinál, Erdély és az északi háború, I. 385.

IV.

Schaum, úgy látszik, Cromwellben ismerte föl Európa protestáns vezérét; mert Hollandiát egyelőre elkerülve, egyenesen vele kívánt értekezni. Dániából, illetőleg Flensburgból, hol III. Frigyes fogadta, Hamburgba érkezőn, márcz. 30-án azonnal jelentkezett *Bradshawnál*, az angol residensnél, a királyt halálra ítélő egykori bíróság fejenél. Tőle *Thurloe* János államtitkárhoz ajánló levelet nyervén, nagy sietve még aznap Anglia felé vitorlázott.¹ *Comenius* a nagy paedagogus, kit még Lissában fölkeresett, viszont *Hartlib* Sámuelhez, az egykori sléziai kereskedőhöz, negyedszázad óta Anglia egyik legnevesebb államtudományi frójához, Cromwell egyik bizalmas emberéhez szóló ajánlólevéllel látta el. *Hartlib*, a magyar viszonyoknak kitűnő ismerője, már 17 évvel azelőtt *Bisterfeld* János Henrik gyulafehérvári tanárt, titkos tanácsost, a puritán szellemű theologust és philosophust óhajtotta *Erdély londoni követéül*; május 2-án (ápril 23.) fölemlítve, hogy *Schaum* még nem érkezett el Angliába, felsóhajtott: „Vajha *Bisterfeld* lehetett volna a követ!“ Azonban — tette hozzá — nem itélek róla, míg nem láttam.“² Különben, úgy látszik, a vallás és az angolok belső ügye is aggasztotta. Boszút kellene állani a Piemontból kiűzött 1200 waldensi család szerencsétlensége miatt, a mit remélni is lehet. Hiszen a pár hét előtt különböző tartományokban támadt veszélyes mozgalmakat és fölkeleléseket Isten segítségével sikerült lecsillapítani s most már sokkal biztosabb a protector uralma. Szelidebben beszél a francia király is és békét kér; pünkösdre (május 16.) pedig jó híreket várnak az amerikai hajóhadról. — *Schaum*, mikor végre Angliába érkezett, teljesen kedvező helyzetet talált. *Hartlib* nem adhatott *Schaumnak* gyakorlatibb tanácsot, mint azt, hogy most már — annyi idővesztés után — azonnal jelentkezék *Cromwellnél* s tegye meg előterjesztéseit.³

Schaumnak is ez volt legélénkebb vágya. Kétségkívül *Thurloe* és *Hartlib* bözbenjárásának köszönhette, hogy a protector őt taná-

¹ *Thurloe*. Collection of the State Papers, III. 277.

² Szilágyi, II. Rákóczy György összeköttetései. I., 178.

³ U. o., I. 178—9.

esosainak környezetében május 14-én (4-én) már teljes ünnepiességgel fogadta s meghallgatta üdvözlő beszédét.

„Nagyságod fejedelmi dicsőségének fénye — szólt ezúttal Erdély követe a protectorhoz,¹ — mely a világot minden részében elárasztja és a föld legalsóbb részeiből az egekbe száll, — keleti határainkon is áttört és Európa végső határáig terjedt, egész a Vaskapuig, hol a kereszténységgel együtt az igaz hit is el van rekesztve. A világ ily nagy részében, mely fejedelmi Nagyságod dicsőségétől ragyog, vannak sokan, kik azt bámulva, vannak, kik félve nézik, mindnyájan egy lélekkel becsülvén és tisztelvén. Mert mindenki azt hiszi, hogy jelesebb és szebb adományt maga az Isten sem adhat, mint egy szent fejedelmet, ki leghasonlóbb az Istenhez. Ezek az érdemek fejedelmi Nagyságodat még ellenségeinek tanúsága szerint is díszesítik, úgy, hogy senki sem kételkedhetik, hanem kénytelen elismerni, hogy nem a végzet valamely rejtett hatalma, hanem maga az Isten fedezte föl és szemelte ki az ilyen felséget. Mit is szívére vévén az igen nagyságos erdélyi fejedelem, az én legkegyelmesebb uram, ki a világ fejedelmei közt nem a legalsóbb rangot tartja, nem törődve az akadályokkal s a helyek távolságával, megjelenni kívánt a *dicsőség ezen oltára előtt*, hogy azt átka-rolván, közelebről láthassa mindazt, a mit oly távolról hallott és felajánlja híu szolgálatait, óhajtott barátságát megnyerni akarván.

Ennek következtében Ő Nagysága általam, mint tolmácsa által üdvözlö fejedelmi Nagyságodat. Önkéntes és így nem színlelt szívességgel kíván neki minden szerencsét, melylyel az ég ő fenségét környezi. Mert egy üdvözlés sem lehet őszintébb, mint az, mely versenyez azon szózáttal és felkiáltásokkal, miknek nincs szükségök eltitkolásra. Legyen fejedelmi Nagyságod áldva minden szerencsével és magasztosságban folyton növekedő állapottal, különösen pedig hosszú élettel, sikeres évekkel, híu néppel, békével otthon és győzelemmel a külföldön. Szóval minden vállalatában nem Augustus szerencsésével, melyet császársaiknak a régiek szoktak volt kívánni, hanem égi és olyan szerencsével találkozók, mely boldoggá tegye a kereszténységet. Továbbá értesítvén Ő Nagyságát a folyton szárnyaló híu fejedelmi Nagyságod minden negy tettének jó sikeré-

¹ Simonyi, Okmánytár londoni könyv- és levéltárakból. I. 218—9.

ről, ki kell jelentenie osztatlan örömét mindazokra nézve, a miket már végrehajtott, mind pedig azokra nézve, a miket ezután hajt végre és a mik talán még az előbbieket is meghaladják nagyságukban. Ezt pedig tapsolva és minden tisztelettel teszi. De a mi még szorosabb tiszteletre kötelezi Ő Nagyságát fejedelmi Nagyságod iránt, az a gyakorta és híven való értesítése, hogy minden vállalatát nem saját, hanem a közjó érdekére irányozza; s mivel Ő Nagyságát erről mindedig biztosították, kéri az Isten jóságát, hogy a legszerencsésebb előmenetellel áldja meg ezt a jószándékát s hogy az a keresztény egyházak gyarapodásával végződjen. Ez iránt való óhaját és kívánatait ismétli levelében is, melyet ezennel illő alá-
zattal benyujtok“.

Cromwell válaszát nem ismerjük; kétségkívül utasította őt, hogy írásban tegye meg előterjesztéseit, a mi mindenestre annak jele volt, hogy azokat komoly megfontolás tárgyává akarja tenni. *Sehaum* tehát május 24-én (régii naptár szerint 14-én) Nagy-Britannia fenséges és nagyságos protectorához legalázatosabban benyújtott emlékiratában¹ a fejedelem ő fenségének, Anglia, Skócia és Írország protector urának az erdélyi fejedelem őszinte barátságát s minden ügyeketét ajánlja, mi csak szükséges annak megszerzésére és megtartására. Ha ezt ő fensége kedvesen fogadná, viszont Erdély fenséges fejedelmére nézve nincs kedvesebb és kívánatosabb annál, hogy ápolja a kölcsönös egyetértést és hogy — ha ő fensége hasznosnak itélné — egymással *levelezésbe* lépjenek. Az erdélyi fejedelem ő fenségének fülébe is eljutott az a nem jelentéktelen hír, hogy Anglia népe a Svéd-királyság és a szövetséges Belgium egyesült tartományai bevégezvén a háborút, egymással *szövetséget* kötöttek a közjó, Isten dicsősége s az elnyomott nemzetek és lelkiösmeretek szabadsága érdekében. Ő fensége az erdélyi fejedelem tudni kívánja s kegyes fölvilágosítást kér az iránt, *megkötötték-e már azt a szövetséget*, mely a föld különböző részein üldözött keresztények érdekében a legnagyobb mértékben kívánatos; csak most szervezik, vagy egyáltalán valószínűnek tartják-e egy ilyennek megkötését?

A fenséges erdélyi fejedelemnek olyan a helyzete, hogy nemcsak

¹ Közli *Simonyi*. 219- 221.

a szomszédos Lengyelország fegyvercsörgetése esetében, hanem a föld kerektségén akárhol fordul is elő valami rázkódás, neki jóelőre gondoskodnia kell. Nagyon szükségesnek véli tehát, hogy bővebben megismerje ő fenségének terveit, miként gondolkozik ily fontos kérdésekben; nevezetesen mi a szándéka oly nagy és mindenkit megdöbbentő tengeri és szárazföldi hadi készülődéseivel. Buzgón kéri tehát az erdélyi fejedelem ő fensége ő fenségét, méltóztassék őt megismertetni szándékaival és felfogásával, mint vélekedik az ügyek s a föld jelen izgalmaiban. Sziveskedjék közölni vele annyit, a mennyit az állam érdekeinek és titkainak sértése nélkül közölhet, mire nézve teljesen biztosítja, hogy ő, mint Erdély fejedelme, mindent megtesz Isten dicsősége és a közjó előmozdítására, a mi csak telik tőle s lelkesedéssel munkálkodik a közjó gyarapodására, mihelyt világosan megismeri ő fensége véleményét. Nagyon kedvesnek és kívánatosnak tartja ő fensége, hogy minderről idején értesüljön. Ez az értesítés nemesak a jövőendő együttes eljárások alapját vetné meg, a melynek a mostaninál nagyobb ünnepiességgel való megállapításáról ő fensége kétségkivül gondoskodni fog, hanem azt a körütekintő gondosságot is nevelné, melylyel ő fensége az erdélyi fejedelem országa és fejedelemsége benső biztonságáról s az ügyek jobban való rendezéséről a közügyeknek nagy hasznára a jövőendőben tanusítani kíván.

A nagy sietség azonban majdnem kárba veszett, mert *Schaumnak* május hónapját jóformán a londoni vendéglőkben kellett elvesztegetnie. Junius 1. (régii naptár szerint máj. 22.) *Thurloehoz* írt levelében¹ kijelentette, hogy boldognak érezné magát, ha találkozna vele, mert élőszóval többet mondhatna el, mint írásban, vagy levelekben, mikre idáig különben sem kapott feleletet. Mivel pedig már nincs vesztegetni való ideje, kéri őt, figyelmeztesse reá ő fenségét, a protectort s eszközöljön ki számára kihallgatást. Ki sem tudja mondani, mennyire alkalmatlan és kellemetlen az ő urának, Erdély nagyságos fejedelmének, hogy oly sokáig kell e tájon időznie. Egyébiránt kissé nagyította a dolgot, hogy idáig agyon-

¹ *Thurloe*. Collection of the State Papers, III. 462. és Szilágyi, Erdély, I. 386—7.

hallgatták leveleit, mert maga mondja, hogy a fenséges protectornak parancsához képest már minap beadta előterjesztéseit az államtitkárhoz, ki azokat remélhetőleg át is nyújtotta a protectornak. Harmadnap, június 3. (máj. 24.) Anglia, Skócia és Írország fenséges és nagyságos protector urának parancsára az államtitkárnál előszóval tett előterjesztéseit újból is benyújtotta s arra kérte az államtitkárt, hogy azokat a protectornak is bemutatván, *búcsú-kihallgatást* eszközöljön ki részére, hogy annyi idő poeséklása után valahára elutazniassék. Magától az államtitkártól is kihallgatást kért.¹

Mindakét kívánsága teljesedett. *Cromwell* másodszor június 9-én (május 31.) tanácsosainak jelenlétében *ünnepiesen fogadta őt*, s a legszívesebben nyilatkozott előterjesztéseiről. Kijelentette, hogy uralkodásának ideje alatt *egy király követségét sem látta szívesebben.*² Még aznap válaszolt Rákóczynek is, igen udvariasan, de a legnagyobb általánosságban. Kijelentette, hogy 1654. nov. 26. (16) kelt leveléből megértette iránta való különös jóakarátát és ügyekezését; s értesítette, hogy követe a levél átadásakor bővebben is kifejtette szövetség és barátság kötése iránt való szándékát. Nem csekély örömmel használja ezt az alkalmat ő is, hogy megmutassa, érdeme szerint mily jó szívvel viseltetik a fejedelem iránt. Értesült a keresztény köztársaság körül szerzett kitűnő érdemeiről, munkásságáról s mindenről, különösen pedig a keresztény hit ügyének védelméről és előmozdításáról miként gondolkozik; örvendetes, hogy azokon a vidékeken az Isten diésőségének és gondviselésének oly hatalmas és kitűnő szolgálja van. Erénye és fegyvere által sokat tehet a protestánsok közönséges vallásának védelmére, melyről most mindenütt rosszat beszélnek és rosszul bánnak vele. Örömmel értesült, hogy Cromwellel a fejedelem mint elvtársával szövetkezni óhajt. Az Isten, ki oly nagy távolság által választotta el kettőjüket egymástól, beljök oltotta a közös hit védelmére való ügyekezetet és lelkesültséget s kétségtelenül vezetni fogja őket elhatározásaikban. Egymásnak, valamint a többi református fejedelemnek és államnak legnagyobb segítségére és hasznára lenni óhajtanak minden körülmények közt s attól, a mi az

¹ Thurloe III. 439. *Szilágyi Erdély*, I. 387—8.

² *Szilágyi U. o.* 392.

Isten akaratából történik, a mi őt illeti, Isten segítségével semmit sem mulaszt el. Ez alkalommal nem említheti előtte nagy fájdalom nélkül, az allabrogok fejedelme (a savoyai herceg) az Alpok némely piemonti völgyében lakó alattvalóit mily kiméletlenül üldözte az igaz valláshoz való ragaszkodásnak miatt. A kiket, mivel a római vallást elfogadni vonakodtak, a legszigorúbb parancsesal nemesak ősi lakásuk s minden javuk elhagyására kényszerítette, hanem hadseregével is megtámadta őket, közülök sokat kegyetlenül megölt, másokat válogatott barbársággal végeztetett ki, egy részöket a hegyekbe kergette, hogy éhség és fagy pusztítsa el őket; házaikat leégette és még jó, ha azok a bakók javaikat is el nem rabolták. Ezekről már a fejedelem is értesült s ő fensége mindenesetre nagyon rossz néven vette azt a kegyetlenséget. Azt hiszi, nem könnyen tagadja meg segítségét, a mennyiben rajta áll, azoktól a nagyon nyomorúltaktól, ha ugyan annyi öldöklés és sanyarúság után él még közülök valaki. Ő a savoyai hercegnek elkeseredett lelke megnyugtatóására már írt, s írt a francziák királyának is, a ki szintén akar valamit tenni, valamint a református fejedelmeknek, hogy megértsék, miként vélekedik ő olyan embertelen kegyetlenségről. Ezt ugyan eleintén csak az ügyefogyattak ellen intézték, de ugyanaz fenyegeti most már mindazokat, kik egyazon hiten vannak; annyival inkább szükséges, hogy közösen gondoskodjanak róluk s együttesen járjanak el ügyökben. Ő ezt, ahogy Isten tudnia adja, mindig követni fogja. Hasonlót kíván ő fenségének is iránta érzett különös jóakaratanál s hajlandóságánál fogva, melylyel minden dolgának sikerét lelkesedve kívánja s óhajtja, hogy az evangelium s annak szabad gyakorlása érdekében kezdett minden dolga és ügyekezete szerencsés véget érjen.

VI.

Bécsben is nagy figyelemmel kísérték Schaum küldetését s *Zrinyi Miklós* 1655. június 14. (4) az udvarnál értesülvén a követ visszatéréséről, *Klobusiczky* András, a fejedelemnek pozsonyi követe, figyelmeztette urát, hogy addig ne segítse a lengyelt, míg ez a hír nem valósúl. Brüsszelből különben figyelmeztették, hogy Schaum Londonban *titkon* tárgyalt a protectorral, de nem tudják biztosan, miről.

Mivel azonban hír szerint a svédek az angolokkal örökös szövetséget kötöttek *a kath. vallás és az osztrák ház kiirtására*, a fejedelem követe valószínűleg abban az ügyben alkudozik, hogy a svédek, mielőtt minden erejükkel a németekre vetnék magukat, meg ne rontsák a lengyeleket. Ily körülmények közt a fejedelemnek semmiesetre sem volna szabad segítnie a lengyeleket, mert nem számíthat sem a svédekre, sem az angolokra.¹

A protector, úgy látszik, éppen a levél keltének napján, június 14-én (4-én) fogadta titkos bucsúkihallgatáson Schaumot, legalább ez e napról írja, hogy a kihallgatáson, melyen a tolmácson kívül Thurloe államtitkár is jelen volt, Cromwell *könyekig megindulva*, bizonyítgatta előtte, milyen lelkesedéssel munkálkodik Isten ügyének előmozdításán.² Schaum erről szóló levelének többi része, az írás olvashatatlan volta következtében, örökre elveszett ugyan a történetírásra nézve, de hiszen Cromwell szavai, akármilyen szépek és biztatók lehettek különben, úgysis csak szavak maradtak. Voces, praeterea que nihil! Schaum követségének néhány elég dagályosan s nem is a legjobb latinsággal megírt udvarias levelen kívül nem volt egyéb eredménye.

Egyáltalán nagyon esalódott benne II. Rákóczy Györgynek embere, Comenius, mindazokkal együtt, kik azt hitték, hogy Cromwell a kath. hatalmakkal szemben egy protestáns szövetség élére állva, hajlandó talán újabb vallásháború kezdésére. Cromwell, ki Mazarini francia bibornokkal együtt akarta intézni Európa sorsát, már annak az újabb politikai iskolának vezérférfia volt, mely a politikát többé nem rendelte alá a vallásnak, sőt ezt rendelte a politika alá. Ezek a Cromwellel is inkább csak az udvariasság formái közt mozgó alkudozások meggyőzhették Comeniust, hogy Cromwellt és II. Rákóczy Györgyöt soha sem láthatja egymás mellett, mint egy új protestáns háború megindítóit, mint Bécs, Róma és Konstantinápoly megdöntőit. A felekezetiesség nem volt többé a kor uralkodó eszméje.³ Ahogy Szilágyi Sándor szépen írja,⁴ Rákóczy sem

¹ Tört. Tár, 1891., 174—6.

² Szilágyi Erdély, I. 392.

³ Kvacala, Comenius. *Ism. Századok*, 1892., 840—2.

⁴ Szilágyi, II Rákóczy György, 116.

látta és nem hitte, hogy „Gusztáv Adolf halála óta, a harminczéves háború második felében s azóta megszűntek az emberek eszményért küzdeni s hogy a politikai érdek hatalmasabb rugó a vallási érdeknél“. „Nagyra nőtt, emelkedni akart, királyt kívánt lenni, de nem minden áron, csak *egy* áron, *mint protestáns fejedlem*, vallása diadalra juttatásával.“ Valóban ez a vágy is vezette, midőn az európai nagy protestáns szövetség álmképének eloszlása után Lengyelország felosztása végett a svédekkel tárgyalt, a mit nem tehetett volna, ha éppen Schaum követsége nem figyelmezteti az európai protestáns hatalmakat az ő politikai egyéniségének jelentőségére. A bécsiek kezdettől fogva úgy fogták föl az ő lengyelországi terveit, hogy azok egy esetleges angol-svéd-erdélyi szövetség segítségével a katolikusok és a Habsburgok tulsúlyát egyszerre akarják megtörni, s azért most már minden lépésre vigyáztak, a mire Klobusiczky Pozsonyból már június 4-én figyelmeztette, de hiába.¹ A hazatérő Schaum *szóval* kétségkívül olyasmiket beszélt neki a három protestáns országban, különösen Angliában folytatott tárgyalásairól, hogy azoknak ha nem is segítségére, legalább jóakarátára számíthatott. Az év elején még Mednyánszky Jónás is egy angol vezetés alatt meginduló vallásháborúval biztatta, X. Károly svéd király pedig, ki helyett Cromwell talán szívesebben is látta volna őt a lengyel trónon, szintén közös jóbarátjuk gyanút tüntette föl a protector.²

VII.

Az angol köztársaság állandóságában maguk az angolok sem bíztak tulságosan s Cromwellnek nagyon is résen kellett állnia a királpártiak aknamunkájával szemben. Még le sem hunyta szemeit (1655. feb. 6.) Cromwellnek leglelkesebb erdélyi híve, *Bisterfeld*, az anglikánus *Basire* Izsák, ki a regicidák elől kiköltözött Angliából, 1654. december 30-án a trónkövetelő Stuart Károly ajánlólevelével jelent meg a fejedeleminél. Bisterfeld halála után angol ügyekben első tekintély lévén, Schaum követségének esekély eredményét a protector gyöngeségének következménye gyanánt igyekezett feltüntetni s meg akarta győzni György fejedelmet, hogy inkább a

¹ Tört. Tár, 1891. 175.

² Angyal D. a. Századokban, 1900. 504.

Stuartokban kell bíznia. 1656. ápril 18-án (8-án) valóságos hódoló (angol) levelet küldött Károly „király“-hoz.¹ Figyelmeztette, hogy a király atyja őt alattvalóul fogadván, hiven szolgált neki, s hűségét az a nagylelkű levél sem fokozhatta, melyet tőle mostani gazdájához, az erdélyi fejedelemhez kapott. De a hála mégis nagyobbra növelte kötelessége érzetét, melyet akkor remél bebizonyítani, *mikor a királyok királya Károlyt a trónra ülteti*. Ez az ő legfőbb vágya. A „király“ levelét történetesen éppen akkor kapta, mikor országgyűlést tartottak az erdélyi rendek, kik nagyon zugolódtak a miatt, hogy ő néhány hónappal azelőtt a fejedelemnél nyíltan föllépett az Angliából ide átszármasztott independentismus és presbyterianismus ellen és a püspöki egyház mellett. Azzal fenyegetőztek, hogy a „nemzetgyűlés“ (national assembly) elé idézik, a mint azt az egyetemes zsinat (general synod) megtartása előtt tenni szokták. A zsinaton azonban „a jobbik, ha nem is a nagyobb párt“ éppen őt választotta elnökké. Bízik tehát a sikerben, mindanevel, hogy mióta a király levele következtében a fejedelem kegyeit megnyerte, méginkább gyűlölik ellenségei. Milyen szellemben akar működni új, bizalmi állásában, levelének záradéka mutatja, melyben tiszteletét és hódolatát nyilvánítva, újból fohászzkodott, hogy keresztényi türelme jutalmául népei megint elismerjék királyi felségét.

Négy esztendő múlva az is megtörtént; de mi mindennek kellett az alatt végbemennie Angliában és Erdélyben egyaránt! György fejedelemnek, ki a Stuartok iránt való barátságban nőtt fel, egyelőre azt a kedvezőtlen hatást kellett elenyésztetnie, melyet londoni követjárata Bécsben és Konstantinápolyban okozott. A bécsiéket meglehetősen jelentéktelen szavakkal, közhelyekkel igyekezett megnyugtanni arról, hogy angolországi követsége inkább csak az udvariasságnak tett eleget; a másik császárt, a török szultánt, ki az ő lengyelországi vállalatát szintén nem nézhette volna jó szemmel, a portai angol és franeczia követek segítségével is igyekezett megnyerni. *Bendyshe* Tamás, az angol követ, valóban már 1656. nyarán a legjobb indulatot tanúsította Balogh Máté erdélyi követtel szemben.² A fejedelem, ebben bízva; szept. 15-én küldött

¹ Közli Kvaesala a Tört. Tárbán, 1893. 677. Károly e levelet csak aug. 29-én kapta.

² Szilágyi, Okmánytár, 419.

követét, *Harsányi* Jakabot, főképen a vele és a fraczia követtel való közös eljárásra útasította, s *Bendyshe* *Harsányi*val szemben is azonnal a legnagyobb udvariasságot tanúsította. Ő volt az első, ki az Erdélyben tartózkodó svéd követeket figyelmeztette, hogy a törökök a svéd-erdélyi szövetséget casus bellinek tekintenek, mert attól tartanak, hogy ahhoz az oroszok is csatlakoznak s a hármas szövetség együttesen támad a szultánra.¹

Mindamellett *Rákóczy* már 1656. decz. 6. szövetkezett a svédekkel, kiknek erejében és őszinteségében kelleténél jobban bízott. A császárhoz 1657. január 5-én *Mednyánszky Jónást*, a szultánhoz január 15. *Tisza Istvánt* küldte azzal a jelentéssel, hogy megkezdi téli hadjáratát. A svéd kormány szintén két követet küldött a portára, és márczius 19-én *Cromwellt* is megkérte, hogy *Bendyshe*t a portán a svéd-erdélyi szövetség érdekeinek előmozdítására útasítsa.² Ezt *Cromwell* már ápril 12-én megtette. Elképzelhető, lengyelországi győzelmei közt ezek után mily örömmel értesült *Rákóczy*, hogy *Cromwell* május 8-án a protector-czím megtartásával ugyan, de valóságos király lett. *Bendyshe*, ki *Cromwell* parancsát június 16-án kapta meg, valóban lelkesen támogatta a svédeket és erdélyieket. Június 21-én a portán maga is mint *Cromwell* óhajtságát jelezte, hogy a pápistákat gyöngítsék; a porta azonban az állami fegyelem szempontjából ítélte meg a dolgot s egyszerűen lázadónak tekintette a fejedelmet, ki a svédek csábítására megszegte a szultán iránt tartozó hűségét, még pedig kétszerezesen, mert ennek jó barátját, a lengyelt támadta meg. Hiában mondta *Bendyshe*, hogy *Rákóczy* híve marad a szultánnak, kinek fényét saját hírneve növelésével gyarapítja; a kormány csak teljes megalázkodása és az elfoglalt várak visszaadása után ígérhetett neki kegyelmet. Erről azonban többé szó sem lehetett; július 26-án már maga a fejedelem is belátta, hogy a fényesen indult hadjáratot teljesen elvesztette s néhányad magával sietve tért vissza Erdélybe, hogy legalább azt biztosítsa. 31-én, a mely nap a magyar határra

¹ Szilágyi, Erdély II. 223.

² Az angol, svéd és erdélyi követség történetét elmondja *Angyal Századokban*, 1909. 504—6. Ezt követtem.

érkezett, Kemény János vezetése alatt álló hadának java a törökök hűbéreseinek, a tatároknak rabságába esett.

Bendyshe csakhamar észrevette, hogy Rákóczy helyzete a portán tarthatatlan s így azonnal kikérte Cromwell parancsait jövőendő magatartására nézve. Schaum Makoviczáról 1657. okt. 27. Comeniust, ez pedig decz. 28-án Hartlibot, a magyar érdekeknek londoni önkéntes képviselőjét is tájékoztatta a lengyelországi veszedelem okairól, de azzal kecségtette magát, hogy a fejedelem tisztességgel bontakozhatik ki a bajból,¹ a mi kétségtelenül captatio benevolentiae akart lenni az angol kormányval szemben. Levele titkos részében azonban föltárta a veszedelem egész nagyságát s Hartlib útján kérte a fejedelem barátjait, hogy Cromwellnél lépéseket tegyenek Erdély megmentésére. Schaum levele, melyet Comenius 1658. jan. 18-án oly meleg kíséző sorokkal látott el, Londonban kézről-kézre járt s nagyban fokozták a részvétet Mednyáskzynak levelei is. Segíteni azonban most már a szomszédságból sem lehetett volna a bajon, mert Rákóczy a török megnyugtatósa végett még 1657. őszén lemondott ugyan a fejedelemségről, de Rhédey megválasztása (nov. 2.) után is jogot tartott a trónhoz és így Cromwell sem tudhatta, Erdélyben tulajdonképen kivel tárgyaljon. 1659-ben — egy Rákóczy fejedelem neve alatt kiadott manifestumban² — 1653 óta, a külügyi helyzetet is keményen bírálva, Basire lelkesen kelt a fejedelem védelmére. A nyomasztó körülmények hatása alatt kérthette Basire, a Stuartok híve, az erdélyiektől, illik-e az angolok módjára bíraskodniok fejedelmük tette fölött?

Az a szemrehányás, melyet félhívtalos nyilatkozat alakjában Erdély bukott fejedelme tett, Angliában még többet zavarta Cromwell nyugalmit. Egészen fel is dülták azt az élete ellen szőtt összeesküvések, s talán még inkább azok a hírek, melyek Erdély protestáns fejedelmének szerenesétlenségéről, majd meg a protestáns dánok és svédek közt kiütött háborúról érkezvén, megfösztották a protectort élete legszebb ábrádjától, hogy — nem ugyan vallási, hanem politikai czélok valósítása végett — egy szövetségbe egyesítheti Európa protestáns uralkodóit. Ő maga már 1658. szept.

¹ Történ. Tár, 1893. 673—6.

² Közli Kropf a Tört. Tár 1888. évi folyamában.

3-án meghalt, fia Richard protector pár hónap múlva visszalépett és Stuart Károly Anglia királya lett abban az évben, a melyben házának régi barátja, II. Rákóczy György elvérzett sebeiben, az északi hatalmak pedig az olivai békében ügyeiket rendezték (1660.).

Cromwellnek Erdély iránt való érdeklődése különben semmi esetre sem elszigetelt jelenség Anglia történetében; a Stuartok, kikhez Basire 1661-ben jó felvilágosításokkal térhetett vissza s utóbb az orániak mindig élénk érdeklődést tanúsítottak a Habsburgok ellen szabadságukat védelmező magyarok iránt. „A török áfium ellen való orvosság”-ban azonban, Cromwell idejében, még sem alap nélkül írta Zrínyi Miklós, talán éppen a protectorral folytatott tárgyalásokon okúlva, hogy „Anglia csaknem más világ, más hadakozás; nincs olyra sem szükségünk, sem kívánságunk”.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

Egy ismeretlen latin-magyar szótár.

E nyolczadrétű esonka szótár kezdődik az E iv utolsó levelével, végződik a Zz iv második levelével. Külföldön készülhetett 1653. vagy 1654. körül, talán Franekerában, de inkább Utrechtben. Erre mutat a szótár záradékának következő szövege: „Sic emendamus Latina, quae nostra sunt. Hungarica quam recte sint adornata, ego quidem judicare non possum: commendet diligentia sua interpretes, quos adhibuimus, Classis hujus ex ordine Praeceptores (unius bienniis, eheu tres) P. Capossium, M. Szántai, S. Helembai. Hortor autem, si quid aberrationum fuerit animadversum, in melius mutare ut ne pigeat. Dies diem docet: potestque videre praxis, quae theoriae oculos fugiunt. V”.

Nem lévén semmi határozott támaszpontunk a szótár kiadása idejének meghatározására, kutatni kellett, hol, melyik külföldi egyetemen jártak a fennebb említett magyar ifjak? Ha a Kapossi nevében a P. betűt Pál-nak vesszük, kapunk tájékoztatást. — Kaposi Pál az utrechti egyetemen volt 1653/4-ben;¹ 1655. febr. 21-én a

¹ Protestáns Közlöny 1885. 213. l.

frankei egyetemre iratkozott be.¹ Ez a Kaposi az, kit Tofeussal ugyanazon évben választottak meg szathmári papnak 1658-ban s nekik Tarhos Mihály tizenhat tallért hagyott végrendeletileg 1663-ban.² A Régi Magyar Könyvtár III. kötetének első részében elkísérhetjük Kaposi Pált 1669-ig. Karczag Ujszállási Márton az utolsó azok közül, kik neki ajánlották értekezéseiket.³ 1670-ben már Tarczali Péter és Czeplédi István a szathmári papok.⁴

Azt nem lehet biztosan megállapítani, hogy ő-e az a Kaposi Pál, kit Lengyelfalvi István után hívtak meg fejérvári papságából szászvárosi papnak.⁵

Nadányi János birái közt van 1674-ben egy Kaposi Pál, de nincs jelezve állása. Lehet, hogy a szászvárosi pap volt.⁶

Kaposinak volt előkészültsége a szótár készítéséhez, mert ő készítette két társával Comenius híres Janua cz. iskolai könyvének latin szövege mellé a magyar fordítást 1652-ben;⁷ tehát majdnem határozottan köthetjük az ő külföldi tartózkodásának idejéhez a szótár megjelenésének időpontját.

A Szántai névvel nem lehetünk ilyen szerencsések, mert három név közül kellene választanunk. A frankei egyetem magyar tanulói között találjuk 1653. febr. 29-én „Paulus Molnár Szanthai Ungarus Theolog-Stud”.⁸ 1654. márcz. 29-én „Matthias Szanthaj U. Th. St.”⁹ 1654. oct. 24 „Michael Szanthai”. Az utrechti egyetemen van 1655/6-ban Szánthai Mátyás.¹⁰ Ha választanunk kell a három közül, csak Szántai Mátyást választhatjuk, ki legalább 1655/6-ban Kaposival egy időben volt az utrechti egyetemen s dolgozhatott vele együtt. Ebből merem azt is következtetni, hogy Utrechtben látott napvilágot a szótár.

¹ Történelmi Tár. 1886. 793. l.

² Koncz József. Tofeus Mihály élete. 11 l.

³ R. M. K. III. 1. 2054. 2059. 2206. 2260. 2298. 2328. 2371. 2373. 2483. sz.

⁴ U. o. 2533. sz.

⁵ Protestáns Közlöny 1876. 22. l.

⁶ Irodalomtörténeti közlemények X. évf. 1900. 76. l.

⁷ Szinyei. Magyar Irók. V. 978. h.

⁸ Történelmi Tár 1886. 792. l. — ⁴ U. o.

⁹ U. o. 793. l.

¹⁰ Protestáns Közlöny. 1885. 213. l.

Szántai Molnár Pálról és Szántai Mátyásról nincs további adat a R. M. K. idézett részében. Szántai Mihály 1656-ban már hejezei, 1668-ban gyöngyösi pap. S Helembairól nem találtam semmi tájékozást.

A szótárból közben is hiányzik a Dd. iv 8. levele.

A szók etymologiai csoportokban következnek egymás után; elől a latin gyök, utána a származékok, megszámozva; hely kimelés kedvéért nincs kinyomatva a gyök a származékok előtt; a magyar jelentések, a számozás sorrendje szerint, külön csoportban vannak. Lássunk egy példát:

Den-tes 1 *quaere in ore*: — *tes* 2 *duos in anchora*: — *tale* 3 *in aratro* — *to* (ónis, m. 4) *est* — *tátus* 5, *infans e-tulus* 6, *senex e-tátus* 7, *falx — ticulata* 8. *Infantes dum — tiunt* 9 *non opus habent — tificio* 10, *nec — tiscalpio* 11: *bi-te* (12, sc. *ligone*) *utuntur Vinitores: tri-te* 13 *furcá rustici*.

[Fog- 1 vas macska agai 2 Csoroszlya 3 Nagy — u 4 — as 5 —atlan 6 —a hullott 7 —as (sarló) 8 —asodni 9 —vakaro 10-vájo 11 Két águ (kapa) 12 Harom agu (villa) 13.]

A szótár külföldön készült 1654–1655 körül, a R. M. K.-ban nincs róla említés; ezért tartom ismeretlennek és érdemesnek arra, hogy szakembereink közül valaki bővebben ismertesse.

DR. TÖRÖK ISTVÁN.

IRODALMI SZEMLE.

A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában.

Irtá: dr. Fináczy Ernő. I. kötet. 1740—1773. Budapest. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. 1899. 449 l. 8.º

1881-ben jelent meg Molnár Aladártól „A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században“. Műében csak III. Károly uralkodásának végéig jutlatott el, miúthogy a halál korán kiragadta kezéből a tollat s így munkája hiányos maradt. Ezen hiány pótlására vállalkozott Fináczy Ernő dr., s művéből az első kötet megjelent.

A szerzőnek az volt a célja, hogy „ex fundamentis“ építse föl munkáját, vagyis hogy eredeti okmányok alapján kutasson s ezeknek összevetéséből állapítsa meg a történeti igazságot.

Az első kötet három részre oszlik. Az első rész a régi rendszer uralmát tárgyalja, a második a közoktatás állapotát a régi rendszer idejében, a harmadik az új szellem ébredését adja.

Az első részben legtanulságosabbak azok a fejezetek, melyek a protestáns ifjak külföldi útazására és a szigorú censurára vonatkoznak. Ezek mellett a szerző bemutatja az első kísérleteket a tanügy rendezése körül, melyek közül felemlíthető a magyarországi theologiai és philosophiai tanulmányoknak a bécsi egyetem normája szerint megkísérlett szabályozása, 1752-ben. A hatvanas években végbement első szervezés éppen csak a legelemibb hiányokat szüntette meg; a jogi oktatás akkor még egyetemi színvonalra nem bírt emelkedni, minden kísérlet daczára sem. Súlyos csapásokat mértek a protestánsok iskoláira, a mely eljárásra mindenkor a feljelentés szolgált alapúl. A legnagyobb csapás azonban akkor érte a protestánsok iskoláit, mikor a községi segélyeket szüntette meg a kormány. Ily módon minden oldalról korlátozva fokról-fokra kellett volna süllyedniök, ha az ellenállás képessége s a kitartás ereje nem fokozódik náluk.

A külföldi befolyásnak a közművelődésre való méltatása után sok új adatot nyújt Fináczy dr. a könyvrevizióról szóló fejezetben. 1720-ban adja ki III. Károly azon kiváltságlevelét, melynek erejénél

fogva a nagyszombati egyetem kancellárja s az általa megbízott egyének gyakorolják az összes sajtó alá boesátandó és a külföldről behozott könyvek átvizsgálásának jogát. 1726-ban ezen határozat akként módosúl, hogy az egyházi és erkölcsi vonatkozású könyveket az egyházi censorok, a politikai tartalmuakat pedig a törvényhatóságok tartoznak átvizsgálni s a ki nyomtatott könyveket néhány példányban utólagos felülvizsgálat végett a helytartótanácsnak bemutatni. Fináczy dr. igen érdekesen világítja meg a pozsonyi revisiónak a bécsi censurához való viszonyát s különösen attól való függését. A bécsi bizottság szabadabb szellemben bírált, mint a pozsonyi s így nem egyszer fordult elő, hogy Pozsonyban „*configáltak*“ olyan könyvet, mely Bécsben akadálytalanul járta meg a bírálók forumát. Ezért a királyné Van Swieten javaslatára (1759.) elrendelte, hogy azok a könyvek, melyeket a bécsi censura nem kifogásolt, Magyarországon minden további vizsgálat nélkül visszaadassanak tulajdonosaiknak, s viszont, az eltiltott könyveket Pozsonyban is „*configált*“ könyveknek tekintsek. Különösen meg voltak határozva az akatholikus könyvek bírálatában követendő szempontok. Mária Terézia nem kívánja, hogy egy könyv azért, mert azt protestáns szellem lengi át, eltiltassék, mert nem is kívánhatja senki sem, hogy ha a protestáns ember a maga felekezete számára pl. theologiai munkát ír, az a kath. dogma álláspontjára helyezkedjék.

Egyáltalában Fináczy dr. a censurának XVIII. sz.-beli képeire oly világot vet, a milyent más könyvben alig találunk. Az első rész utolsó fejezetében kimutatja, hogy rendszeres állami *administratio* e korban a tanügy terén nem található.

A második részben kezdődik a mű tulajdonképeni tárgya: a közoktatás állapota egészen a *Ratio educationis* megalkotásáig. Az iskolai élet tárgyalásánál, annak fejlődését nem történeti egymásutánban vizsgálja, hanem felveszi az 1766. évet s annak hivatalos adataiból alkott egységes képet.

Első sorban a jezsuiták iskoláival foglalkozik, a kik ez időben 31 helyen tanítottak. Az elemi oktatással nem foglalkoztak szívesen. Gymnasiumaikban a Molindes-féle typus szerint tanítottak, a mely typus nem volt egyéb, mint az egész gymnasium tananyagának módszeres feldolgozása, célja pedig az volt, hogy a *Ratio Studiorum* egységes tanulmányi rendjét a provincia minden részében teljesen egyenlővé tegye. A szerző a jezsuiták iskoláira, taaitásuk módjára vonatkozó önálló ítéleteivel kimutatja tanításuk módszerének s eredményeinek előnyeit s káros következményeit. Azt elismeri, hogy a latint, mint nyelvet, valóban jól tanították, de azt sem habozik kimondani, hogy más ezélt az oktatás e fokán nem is ismertek. S ez lett a jezsuitáknak hibájuk is, erényök is. „Hibájok, mert egyoldalúvá, korlátoltá, élettelené tette iskolai működésöket; erényök, mert módjukban volt a maguk elé szabott szük kört a szó teljes értelmében betölteniök.“ (116. l.)

A jezsuita iskolák mellett vizsgálat alá veszi Fináczy dr. a piaristák és pálosok iskoláit is, kimutatván az egyezéseket és különbségeket. A Jézus-Társaság első sorban nem tanító, hanem térítő rend; a kegyes tanítórend hivatása a tanítás, míg a jezsuitáké csak másodszorban az. A piaristák egyelőre kénytelenek voltak a jezsuiták hagyományos iskolai rendjét átvenni, de időről-időre új gondolatokat is vittek bele a rendszerbe, a mi közkedveltségüknek okává lett. Iskoláik külső szervezete egyáltalában nem tért el a jezsuitákétól, de már tanítói eljárásuk eltéréseket mutat, a mennyiben különösen a nemzeti motivumoknak nagyobb tért engedtek, mint a jezsuiták. A kegyesrend ugyanis a XVIII. sz.-tól kezdve teljesen magyar jelleget öltött, hazai viszonyainkhoz alkalmazkodott, de egyuttal a külföld vívmányait is értékesítette. Nem kevésbé fontos a piarista gymnasiumokban a hazai történelemnek különálló tanítása, a melyet a jezsuitáknál a világtörténelemnek egy kis fejezetében tárgyaltak. A latin irodalmi oktatást is a szó nemesebb értelmében találjuk a kegyesrendieknél, mint a szavak kultuszához ragaszkodó jezsuitáknál. Egyáltalában azt a benyomást kapjuk a piaristák eljárásáról, „hogy meg volt bennök a komoly törekvés a tanítás képző hatását fokozni, azt több oldalúvá és érdekesebbé tenni, s általában az ismeretek anyagát s a velök való elbánás módját tőlök telhetőleg felfrissíteni“. (153. l.)

A katolikusok jogi oktatása három intézetben történt: a nagyszombati egyetem jogi karán, a pesti jogi iskolában és az egri Foglár-féle intézetben. A szerző hiteles adatokból kimutatja, hogy a pesti jogi iskola 1757—1770-ig működött s akkor nyomtalanul eltűnt. Az egri jogi studiumnak ekkor még igen lényeges fogyatkozása volt, minthogy tantetvéből a római jog hiányzott.

A kath. convictusok és seminariumok, árvaházak, az ágostai hitv. és ev. reformátusok közép és felső iskolái mind külön-külön fejezetben vannak ismertetve, melyeknek olvasásánál érdekes megfigyelni, hogy mennyire rányomta bélyegét némely intézetre egyik-másik tudós tanár.

A népoktatás állapota a régi rendszer utolsó éveiben a helység lakosságának számához igazodott. Legtöbb iskolában a mindenütt szereplő vallástanon kívül a pusztá olvasást gyakorolták.

A harmadik rész az új szellem ébredését tárja elénk. A tanügyről, mint politikumról szóló fejezetben elmondja a szerző, hogyan származott át hozzánk is azon eszme, mely a tanügyet az állami kormányzat tényezőjévé tette. A nevelés a szülők kötelessége ugyan, de az iskolák ügye a „polícia“ hatáskörébe tartozik; épen azért az iskolák munkássága úgy rendezendő be, hogy a gyermekekből hasznos polgárok legyenek. S a nevelésnek ezen eszménye széles körökben hódított. De a tanügynek még egy átmeneti korszakot (1761—65) kellett megérnie, melynek jellegét Barkóczy primás egyénisége adta

meg. Az ő tanulmányi protectoratusa az állam és egyház tanügyi compromissumának utolsó kísérletét jelzi; átmenetet képez egy új irány felé, a mennyiben következménye lett a tanulmányi bizottság (Commissio Studiorum) szervezése, élén Pálffy Miklós gr. országbíróval, kinek feladata lesz az ifjúság nevelésének új tervezetét is elkészíteni. Külön fejezeteket nyújt a szerző a nagyszombati egyetem újjászervezéséről, a Jézus-Társaság feloszlataásáról. Élénken rajzolja a közös birodalom eszméjének befolyását a tanügy irányítására, melynek következtében erőre kap a német-magyar gondolkozás. Találón írja a szerző: „E nemzedék neve magyar, hivatalos nyelve latin, köntöse és családi élete, házi nyelve, olvasmánya, észjárása német“. (343. l.)

Ennyiben adhatunk számot röviden az első kötetről. A szerzőt minden esetre dicséret illeti meg, annál is inkább, mivel a rengeteg adathalmazból szép, összefüggő képet nyújtott világos és szabatos előadással, könnyen folyó nyelvezettel s így hazai közoktatásunk ezen részét az ő könyvéből mindenki haszonnal olvashatja.

HÁRSING ISTVÁN.

Szent-Ágota története.

Aus der Vergangenheit und Gegenwart des Königl. freien Marktes Agnethehn. Mit 28 Abbildungen. Hermannstadt W. Kraft. 1900. 8° 227. l.

Értékes tartalommal és ízléses kiállításban jelent meg nem régen Erdély egyik virágzó városkájának, Szent-Ágotának monographiája. Nem egységes mű ugyan, mert inkább képeket ad a város multjából és jelenéből Eitel, Rosler, Teutsch, Schmidt, Schuller tollából, de a nyújtott képek megérdemlik a velük való foglalkozást. Bennünket inkább a történeti rész érdekel, s azért rövid ismertetésünkben Eitelnek két derék értekezésére helyezzük a főszólyt.

A németeknek hazánkban való első nagyobb és rendszeres letelepítése II. Géza királyunk nevéhez fűződik, ki Erdélynek akkor jóformán lakatlan déli részeiben, melyet okleveleink desertum-nak neveznek, észak-rajnai flamandokat hívott be és telepített le. A telepítés célja, mint szerzőnk (V. A. Eitel) mondja, már ekkor határőrzés volt a mai Oláhország területén lakó népek ellenében.

II. Géza korába esik Erdély legelső szász telepének, Nagy-Szebennek a Cibin vagy Szibin patak partján megalapítása. Nem bizonyos, vajjon Szent-Ágota szintén egyike volt-e a legrégebb német telepítvényeknek, vagy pedig csak Nagy-Szeben alapítása után keletkezett; leginkább hihető azonban, hogy nagy szebeni németek voltak megalapítói.

Egy régi szájhagyomány szerint Szt-Ágota eredetileg nem a mai helyén, vagyis a Harbachvölgyben feküdt, hanem az Altbach völgyben Werd és Schönberg között, — a mely hagyománynak a leletek bizonyos történeti alapot adnak. Hogy Szt.-Ágota lakói mikor hagyták el

az Altbachvölgyet és alapították a mai Szt.-Ágotát a Harbachvölgyben, nem ismeretes; Teutsch sok valószínűséggel a mongol invasiót tartja a kitepedés okául.

A szájhagyomány azonban nemcsak a szentágotaiak újabb letelepedéséről értesít, hanem magyarázatot tudja adni a város nevének is. Három nőtestvéréről beszél: Ágotáról, Rozáliáról és Máriáról, kiknek az Altbach és Harbach közt levő vízválasztón egy közös váruk volt; mikor azonban egyenetlenség támadt közöttük, elváltak egymástól; ekkor építette volna Ágota a róla nevezett várat. Itt természetesen népetymológiával van dolgunk, mely a város nevének magyarázatául teremtette meg a mondát. Anyai tény, hogy a város neve eredetileg Ágotavölgy volt (Agnethenthal), mit latin és német okleveleink bőségesen igazolnak. Így pl. Szt.-Ágota első plébánosa, kit az oklevelek megneveznek „Dominicus Herrmanus, Plebanus ecclesiae sanctae Agnetis de valle“; (1319.) vagy „Nicolaus de valle Agnetis de septem castris“; (1389.) stb.

A szerző ezután áttér a város történetének vázolására; rendszeres történetet nem ad ugyan, hanem inkább csak képeket a város múltjából. Röviden rajzolja Szt.-Ágota megalakulását, mely semmiben sem különbözött a többi erdélyi szász városokéitól; szerinte a város kezdetben csekély kiterjedésű telep volt, legalább ezt lehet következtetni néhány utca nevéből (Neugasse, Weihergasse, Geradengasse.) Elég részletesen ír azonban a város iparának és némileg kereskedelmének történetéről, melyből látható, hogy Szt.-Ágotának e téren méltánylandó szerepe van. Az első adat a város iparának történetére nézve Nagy Lajosnak 1376-iki oklevele, mely a városnak vásártartási jogot adományoz; e tekintetben tehát Medgyest egy századdal megelőzte. A szerző az egyes iparágok közül különösen a eszmadia, szabó, kádár, kovács, bognár, fazekas és szappanos mesterségeket emeli ki, melyekre nézve gondosan gyűjtötte össze az adatokat. E kétségkívül érdekes és Erdély művelődéstörténetére nézve értékes részre azonban az a megjegyzésünk, hogy czélszerűbb lett volna a szövegben egész terjedelmükben közölt oklevelek helyett csak regestákat adni; egész terjedelmükben közölve inkább függelékül járulhattak volna a monographiához.

E rész különben — úgy látszik — egyúttal a város középkori története is, a mennyiben a szerző ezen inkább művelődéstörténeti rész után egyszerre, minden átmenet nélkül újra felveszi a város történetének fonalát és Bécsnek 1683-ban történt felmentésétől kezdve napjainkig röviden tájékoztat Szt.-Ágotának egyébiránt meglehetősen szürke múltjával, mely — a szerző szerint — nem mutat fel világraszóló tetteket, de mindenkor szívós ragaszkodást a hazai földhöz.

A kötet egyéb cikkei közül ki kell még emelnünk Szt.-Ágota egyháztörténelmét ugyancsak Eitel tollából.

Szt.-Ágota egyháziilag a szebeni prépostság alá tartozott, bár a városnak, miként a többi szász községnek, volt bizonyos önkormányzati

joga egyházi tekintetben is, a mennyiben a patronatusi jog a plebániát illetőleg nem a püspök, hanem a község jogaihoz tartozott. A prépostságnak, majd később Zsigmondnak 1424-iki rendelete értelmében a szébeni káptalannak, mindössze a jóváhagyás, vagy beiktatás joga maradt fenn. A gyarmatjogból kifolyó autonómiája e városnak mitsem változott a reformáció korában, sőt minden ellenmondás nélkül napjainkig fennmaradt.

Nem tudjuk határozottan, Szt.-Ágota mikor fogadta el a reformációt; az utolsó, oklevéllileg igazolható katolikus plebános ugyan „Magister Martinus Plebanus Szent-agathensis“ volt, közvetlenül Luther fellépése előtt, de 1557-ben, tehát hét évvel Honter egyháztörvényeinek életbeléptetése után még egészen katolikus módon hívják segítségül Szent-Ágotát, városuk védőszentjét, a szászokhoz intézett egy iratukban. Csak 1585-ben van tudomásunk az első evangélikus lelkészről, miből következik, hogy ezen időben a város már elfogadta a reformációt, és pedig, mint szerzőnk mondja, kivétel nélkül, úgy, hogy 1867-ig nem volt mise a városban.

Általában véve a város története kiválóan fontos részleteket nem tartalmaz, mind a mellett érdekléssel forgathatják azok, a kik tájékozást akarnak maguknak szerezni egy kis városnak életéről. Nem mellőzhetjük azonban hallgatással a monographia csinos kiállítását, melyet vidéki nyomdánk sok tekintetben követhetőnek.

Lukinich Imre.

A zene elmélete, története és aesthetikája.

Irta: Dr. *Molnár Géza*. Első kötet: Bevezető a zenetudományba. Az összhangzattan, ellenponttan, alaktan és hangszereléstan vázlata. Magyar zene. Budapest 1901. (Az Athenaeum kézi könyvtára.)

A mint cziméből is látszik, nagyon sok van ebben a 8-adrétű s mintegy 200 lapra terjedő könyvecskében.

Írója eddig leginkább csak a zene napi krónikáját jegyezte a Fővárosi Lapok hasábjain, később a Hétben, legkésőbb pedig a Budapesti Szemlében és másutt. Ez első, tudományos igényekkel fellépő műve, melylyel mintegy igazolni akarja zene-tanárrá kinevezését. S valljuk meg: egész becsülettel igazolja is, mert ennél a kis könyvnel sem szükségesebb, sem értékesebb nem jelent még eddig a magyar zenetudományban.

Régóta figyelemmel kísérem dr. Molnár Géza munkásságát, de eddig csupán úgy ötletszerűen ejtett el nyilatkozatokat a magyar zenéről. Értekezése „A magyar hangsorról“, úgy érzem, európai színvonalon áll, de semmi közelebb fekvő dolgot el nem árult. Az előttünk fekvő „Bevezető a zenetudományba“ pedig egyenesen kitérte, hogy a szerző egészen hamis alapról nézi és vizsgálja a magyar zenét. Fájdalmasan érintett ez, mert az egy Bartalust kivéve, nem volt eddig senki, a

ki a magyar zene megvilágításához hozzáfoghatott volna. A tragikus életű Szénfi munkálkodását csak id. Ábrányi Kornél szűrő szítáján át ismerhetjük, azért róla nem ítélhetünk. Dr. Molnár Géza, Bartalus halálával, az egyetlen, a kit nagy tudása, még pedig egyetemes tudása, éles szeme, magyar érzése egyenesen praedestinál erre. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire fontos, hogy Molnár Géza is nem félszeg úszó, mint általában a zenészek, a kik a mesterségükön kívül szegénynek tartják egyebet is tudni, sőt csupán csak tudomást is venni egyébről. Érezni kell Molnárnak, hogy legtöbb ereje ebben áll s ezt az erőt Istennek tetszésére csak a magyar zene körül érvényesítheti. A néző pontja azonban nem jó helyt van s hogy ezt bebizonyíthassam, egy kissé messzebről kezdem.

A ki a magyar zenét vizsgálja, általában a következő forrásokból merít: Tinódi Énekei, a Kurucz-dalok, Pálóczi Horváth Ádám Ötödfélszáz éneke kéziratban, Lavotta, Csermák, Bihari stb. összegyűjtött művei, a Zsebkönyvek mellékletei, az újabbkori zeneköltők művei és a népdalgyűjtemények.

Ezekre szoktak általában támaszkodni, pedig ezek csupán másod-sorban jöhetnek szóba. Mert Tinódi pld. ha közel állott is a néphez, már műköltő volt a zenében is; sőt olasz befolyás alatt is állhatott, a mit Bartalus bizonyítani igyekszik. E mellett tökéletlen hangjelzése mögött nehéz megfogni a valót. A kurucz világ egyike a legfontosabbnak, de gyűjtőjüknek nagyon kevés philologiai érzéke van ahhoz, hogy feltétlenül megbizzunk benne. Az Ötödfélszáz ének összegyűjtője nagyon járatlan volt a hangírásban. A magyar zeneszerzők pedig egytől-egyig idegen hatás alatt állanak, mert idegentől tanultak.

Nem marad más hátra tehát, csak a népdalgyűjtemények. Ezek közül csak a Szini Károly régi gyűjteménye és a Bartalus nagy gyűjteménye használható, mert a többiek, különösen a legújabbak, nyereségre aspiráló munkák. De még ezekre sem támaszkodhatik nyugodt lélekkel az, a ki tudományosan akarja a magyar zenét vizsgálni. Nem pedig két okból.

Az első az, hogy, a mint Molnár nálamuál sokkal jobban tudja, tökéletlen a hangjegyírás. Épen ő emeli ki, mennyire hatottak a temperált hangszerek, melyek a természetes hangegymásutánt csak bizonyos megalkuvásokkal képesek létrehozni, a mely megalkuvásokhoz lassanként egészen hozzászoktunk. Épen ő emleget igen helyesen olyan fis-t, a mely igazában nem fis. Az pedig vita tárgya nem lehet, hogy a magyar hallgató nóta rythmusát kóta jegyekkel kifejezni teljes lehetetlenség. Ez a nyitja annak, hogy a szomorú magyar nótát csak az tudja előadni, a kinek a rythmus a vérében van, mert azt kóta után megtanulni nem lehet.

Ez az egyik ok tehát, a miért nem lehet megbízni még a Bartalus gyűjteményében sem. A ki próbálta, csak az tudja, milyen messze esik a leírt népies dal, az élő szóban előadottól.

Ennél azonban sokkal lényegesebb a másik ok. Ez pedig az, hogy még a Bartalus gyűjteményében is nagyon kevés az igazán népies dal. Különös ez az állítás, épen azért példával bizonyítom, ha vesztek is a tudományos tónusból.

A nyáron találtam egy „magyar.décei“ embert, a kit híres énekesnek tartanak. Bor mellé ültünk s az én emberem egy fél napig énekelte azokat az „úri nótákat“, a mik a katonatiszt uraktól ráragadtak („prima diner“ volt a katonaságnál) s a miket cselédkorában szedett fel a városon. El nem tudta képzelni, hogy nekem nem ezekre van szükségem. Addig szótottam az ambícióját, a míg szinte szégyenkedve ráfanyalodott, hogy: „elfúvok én most az úrnak egy décei nótát.“

Összes gyűjtőink, az egy Bartalust némileg kivéve, nem várták meg, a míg a „décei“ nótára került volna a sor, s nagyon jól tették, mert a décei nóta nem szép, nincs benne semmi szalonképesség, tehát nem jövedelmező; sőt tekintve azt a túlókszerű, hosszan elnyújtott hangot, mely minden frázist bevégez, a décei nótát kedvesnek sem mondhatjuk. De van a „décei“ nótában sajátos rythmus, törvénytelen összhang egymásután, különös hangsor; megvan benne az a bizonyos „fis“ is, melyet nem mérsékeltek még el a temperált hangszerek. Épen az van tehát a décei nótában, a mit alapúl kell venni az inductive dolgozó zenetudósnak, a milyen Molnár is.

Csakhogy a décei nótát nagyon nehéz papírra leírni épen hangjegyírásunk említett tökéletlensége miatt, a mely szinte lehetetlen a a népies zenével szemben. Csak egyetlen módja van: ha az ember megtanulja először tökéletesen, azután haza megy s otthon próbálja megrögzíteni valahogy a kezeügyében levő eszközökkel. Bizony ez fárasztó munka! De mit lehessen tenni, ha még a téglát és a vályogot se hordták össze a magyar zenetudomány épületéhez! Azt hiszem, nem kell bizonyítnom Molnárnak, hogy azt a munkát a gép, a phonograph soha el nem fogja végezni, mert oda figyelő és érző lélek kell, mely ott helyben közvetlenül tapasztalja a hatásokat. Nem tudom Molnár élt-e a nép között; ha nem, az nagy hiány, de a tudós könnyebben pótolhatja, mint a művész.

A ki a népet közelebbről vizsgálja, észre veszi, hogy a földmivelők és a pásztorok, tehát a faluk és mezők, daczára a városi cselédek inficziálásának, alig tudnak valamit arról a temérdek népdalról, a mi közöttünk közkezen forog. Dankó ezer nem tudom hány népdalából a parasztság alig ismer egyet-kettőt; a mi leghire.ebb népdalainkat pld. Cserebogár, Magasan repül a daru, Azt monlják nem adnak, Deres a fű stb. vagy egyáltalán nem ismeri, vagy felülről kapta, mint „úri nótát“. A néptanítókon, polgárokon és iparosokon alúl van egy elszigetelt réteg, a mely keveset tud a mi zenénkről, s mi is keveset tudunk az övékről. E rétegben egy őseredeti világ van, a mely azonban nem annyira primitív, hogy a nemzeti jelleget rajta tanulmányozni ne lehetne. Van köztük olyan, a mely minden elütősége

mellet is közel áll a mi szomorú népdalunkhoz. A ki ezekkel megismerkedik, sutba löki minden eddigi tudását a magyar zenéről, mert hogy egyebet pld. ne említsek, daczára Ábrányiának, egymást érik az oktáv ngrások, melyek erős lelki mozgalmat fejeznek ki s nem comicumot, mint az internationalis zenében. Találunk itt, a mi szinte hihetetlennek látszik, nehéz bővített quart esést pld. cis-ről g-ré. Igaz, hogy itt ez a cis nem temperált cis.

Mindezekkel pedig megszeretném győzni dr. Molnár Gézárt arról, hogy a ki tudományosan akar foglalkozni a magyar zenével, le kell szállania ehhez a még érintetlen réteghez; adatokat, tapasztalatokat kell gyűjteni a parasztság dalairól, azoknak előadási sajátságairól. Nem kell megvetni a „koldus énekeket“, mert épen ezek egyszerűségében látszik meg a lényeg a maga tisztaságában. A mi legnehezebb, gyűjteni kell adatokat a vályógvető cigány, sőt több helyen a magyar muzsikus hangszeres zenéjéből. Ezeket eddig egyáltalában nem vették számba, gondolom azért, mert nagyon fárasztó a leírása. Ezt is előbb meg kell játszani tanulni s azután próbálgatni a lejegyzését. Ezek is sajátjai a magyar zenének.

Szeretném, ha meggyőztem volna az előttiünk fekvő könyv szerzőjét arról, hogy maga ellen igaztalan, mikor állításai bizonyítására „Cserebogár, sárga cserebogár“ dallamát leközli valamelyik vásári munka első lapjáról, olyan beosztással, a minovel az életben senkisémet ismeri; a $\frac{3}{4}$ ütem bizonyítására pedig valamelyik népdalon élő művész eredeti magyar népdalra írt variatioját közli. Az pedig maga ellen elkövetett izléstelenség, hogy a magyar zenében Hubaytól vesz példákat, a ki tiszteletre méltó, mint hegedűművész, de vérmérséklete nem magyar s „Csárda jelenetei“-ben, a mint mondani szokták, a magyar parasztnak cilinderben és glacé keztyűben jelennek meg.

Szerettem volna meggyőzni arról, hogy általános ismerete a művészet és tudomány minden ágában, éles szeme és magyar érzése képessé teszi ariá, hogy a magyar zene tudományt kiragadja a kátyúból, melyben megrekedt; ezzel lendületet fog adni a művészetnek is, mert már a zenében nálunk is itt az ideje a műköltészetnek, a melyet támogatni kell a tudományos vizsgálatnak, különben zsákutczába juthat. S minderre dr. Molnár Géza képes lesz, ha magyar zenei ismereteit revidálja s másodkézből vett adatokkal nem elégszik meg.

Sepródi János.

KÜLÖNFÉLÉK.

Régi magyar ének.

A XVII. században az irodalom erejét főképen a theologia foglalta le a maga számára, a minnek az lett a következménye, hogy az irodalom más ágában többé-kevésbé hanyatlás állott be. Talán a költészet szenvedett legtöbbet. A krónikások énekei egyszerre megszűnnek, a vándor dalnokok előtt a főúri kastélyok ajtajai bezáródnak, az emberek már nem törődnek ilyes dolgokkal, szóval a költészet nem képezett többé lelki szükségét. Ennek tudható azután be, hogy a mit e téren mégis produkáltak, azok sem terjedtek szélesebb körben, sajtó alá sem kerültek és jobbára csak napjainkban jutottak s jutnak napvilágra.

Az alábbi ének is ezen időből való.

1549-ben nyomtatott könyvcskének a belső oldal-lapjaira van írva. Ugy a tartalma, mint az ugyanazon kéztől származott egyéb jegyzetek¹ határozottan azt bizonyítják, hogy ez éneket Bethlen Gábor valamelyik híve írta s benne annak elhunytát siratja. Semmi nyom nem árúlja el a szerzőt, Valentinus Frank² valószínűleg csak másoló. Ekkortájt nagy verselő volt Bojti Veres Gáspár, a ki Bethlen Gábor költségén tanult ki Heidelbergben s később a fejedelem titkárává lett s a kinek Panegyrisa (B. G.-ről) sok hasonló vonást mutat; munkái nagy része elveszett s így lehetséges, hogy ez az ének tőle származik.

Az ének különben nem pusztá szóvirágokból van összeszöve, hanem a valóságnak megfelelőleg igyekszik bemutatni a kiváló fejedelemet. Megdöbbenéssel mondja, hogy az ő kimúltával a magyarnak nincs többé kiben bizakodnia, reménykednie. A második strófában az

¹ Pl.: Sum ex libris Simonis V. Stoltzvariensis. Emptus den. 28. 1631.

² U. a. kézírás.

a szorongó félelem jut kifejezésre a melyel a kétes jövő elé tekint az elárvult magyarság. Vonatkozással van azon időkre is, a mikor a hazafiaknak Erdélyből ki kellett bujdosniok. Valamennyien Bethlen Gábor körül csoportosultak s valóban ő volt ekkor azoknak a „homija“. Mint fejedelem babért és hatalmat szerzett a nemzetnek. Szerette a tudományokat, itthon iskolákat állított s még a külföldön is pártolta a tanuló magyar ifjakat. Páratlanul türelmes, de azért hitében buzgó, mindenben mértéket tartó volt. Külsőleg is szép ember s a mellett, hogy fölötte bőkezű volt, az akkori időkhöz képest mégis óriási vagyont hagyott hátra. Azért találóan mondja az ének :

„Absolon szépséget
Dariust sok kencel
Folul haladhatoja.

Igy sorolja fel az ének Bethlen Gábor érdemeit, a kinek hírét, nevét s kegyességét a magyar soha sem feledi el.

A címe „Nota kerek Egen jaro“ azt jelenti, hogy a „Kerek égen járó“ dallamára éneklendő.

Az eredeti írást híven megtartva közöljük :

Nota kerek Egen Jaro.

I, Nemzettunk ¹ uiraga,	Ugy bízunk vala ennek,
Eletunk Uilaga	De mar hatalmaban
Orszagunk[na]k ² tukore	Es eros markaban
Im meli keduunk ellen	Marattunk az Istennek,
Solittia az I[ste]n	
Ki elottunk most teste	III, Elmenkben Viselluk
Jaÿ Immar mü nekunk	Nevit emlegessuk,
Mert nincen mellettunk	Kegÿes fejedelmunknek
Kinek esedeznÿe,	Mert volt aruak attia,
	Budosoknak honnya
2-do Elesok Czyllaga,	Remene mindeneknek
Nagy Erös kovara	Segennek Istopja
Az magyar nemzetnek,	Foglok uidamsaga,
Kiben mint kő falban	Semek fene Ezek[ne]k
Nagy eros bastiaban	

¹ Az „s-, ss-, sz-, z-, zz“-t csaknem mindig ugyanazon jellel írja.

² Rövidítés.

4, Ige fogyottak[na]k
 Nagy karvallottak[na]k
 Elő gyamólittoja,
 Az szegeny kosseghnek
 Rabotas nepeknek,
 Keges uidadmittoja.
 Az eeclesiaknak,
 Egyhazý szólgaknak
 Eggetlen egy dájkaja

V, Rongyos Scholaink[na]k
 Tanolo Iffiaknak
 Kegyelmes patronussa
 Az keges életnek
 Fegyhetetlenseghnek
 Igenes abrazattýa
 Mertekletesseghnek
 Okos Czenesseghenek
 Eleven peldazattýa,

6, Keresztúselesnek
 Tuvis szenuedesnek,
 Mozdulhatatlan tagya,
 Absolont szepseghel
 Dariust sok kencel,
 Folul haladhatója
 Ez uala szepsegunk
 Ez minden ekessegunk
 Ki mar halalnak fia.

7, Migh fen al ez uilag,
 s, Nemzetunkben egy agh,
 Megh marad mü Utannunk
 Elmenkben uiselluk
 Neuit emlegessuk,
 Legi(en) aldasban nallunk

Hirriol neverol
 Gondúselesiról,
 Mi el ne feletkezzunk,

VIII, Já Já elvetetek
 Já elragadtatek
 Hertelenseghel tollunk
 Halhatatlansagunk
 Megh ualluk arvasagunk (?)
 Ezt haza (?) Já minekunk,
 Ilý nagyý draga kenCiunk
 Halua szíuunk (szentunk ?)
 [lelkunk,
 Im hol fekszik Elóttunk,

IX, Hogy ez kuz (küs ?) sze-
 [lepbem (*igy!*)
 Testeuel egitemben,
 Enný nagy sok uirtussa
 El ne temettesek
 Foldben ne tetessek
 Foldnek minden lakasa
 Bodogh hirit nevit
 Im emlekezetit
 Minden ember tudhassa,

X, Te iutalom ado,
 Tollunk imadando,
 Szent haromsagh egy I[ste]n
 Enný Jovoltaiert
 Keresztený hittiert
 Mellel uiragzot itten,
 Lelkeben testeben
 Az orok életben,
 Uegh nelkul nugosson ;
 Amen

Finis huius.

A könyv (16-r.), a melyben ezen verset találtam, három különböz évből származó munkát tartalmaz.

I, Compendium Arithmeticae Artis . . . etc. per Joannem Scheubelium. Basiliae, anno, 1549.

II. Arithmeticae Practicae Methodus Facilis per Gemmam Frisium Medicum ac Mathematicum. Witebergae, anno 1550.

III. Isagoge Arithmetices Collecta Et Edita per Joachimum Ammonium Nissensem.

Cum praefatione Philippi Melanthon. Impressum Witembergae, Per Vitum Creutzer.

A széleken s a tiszta lapokon számos egykorú s későbbi feljegyzés van magyarul, latinúl s németül (szász dialectus) egyaránt. Pl.:

(Ugyanazon kézírással, mint a vers) E[m]ptus liber, 35. Sem felleb mert nem Ugy adgyak az mint te keanod Mert nem patkó szegeli uettem vala hanem szep ezust penzt attam vala Erette Harminez Eötöt valogatna ualot, nem valamy Rezest.

Most vale azert szerelmes barátom legy Jo egressig[h]ben vale finis

(Más írás:)

Mert en saz pizen vötem eg germektöl Az kit lazzinak hinak az iscolaban. stb.

A könyv puha fehér bőrbe van kötve. A kötés, a mely 1551-ből való, igen szép kivitel, noha az idő vasfoga már meglátszik rajta. A külső lapok különböző metszetekkel, címerekkel s a XVI. sz. első felében szereplő nevezetesebb férfiak arcképeivel vannak díszítve (valami 26 db).

Dr. Gombos Albin.

Adatok a marosvásárhelyi szabó czéhpoharakhoz.

A múlt év nyarán Marosvásárhelyt a szabó ipartársulat XVII—XVIII. századbeli számadáskönyveiből másolatokat és kivonatokat készítve a többek között azokra a czéhpoharakra is adatokat találtunk, a melyeket 1899-ben Szádeczky Lajos dr. az Erd. Múz. régiségtárának megszerzett.¹ A régi szabó czéh megmaradt ingóságai között ezek voltak a legbecsesebbek s az a négy apró régiség,² melyet a szabó társulat még tart, minden

¹ Szádeczky: A m.-vásárhelyi szabó czéhpoharak. Erd. Múz. 1899. 395—99.

² Legújabb keletű a négy között egy hajtott pengéjű, ezüstözött csont nyelvű kés. Nincs róla feljegyzés, hogy mikor került, ha csak nem azonos azzal az „ezüst nyelvű késsel”, a melyet a czéhmester tételek könyve 1802. márczius 16-án vesz először és utoljára leltárba. (A 191. oldalon.) A másik egy bélyegző vas. T alakja van, melynek keresztszára Sz. Cz. betűk s köztük a szabó-jelvény — az olló — látható. Már a czéh első leltárában előfordúl, s bár a leltárízüzet eleje elveszett és nem maradt feljegyzett adatunk arról, hogy az az

ekintetben messzire a poharak megett marad. Csak a czéh pecsétjét érdemel inkább figyelmet. Ez körülbelől tallér nagyságú. Közül a nyitott olló foglal helyet rajta, s nagybetűs vésett latin körirata csak azt mondja meg, hogy a marosvásárhelyi szabók használták. Évszáma nincs, azonban készíttetésére rátalálunk az 1603—1632. évi számadáskönyvben, a hol 1610-ből a kiadások rovatában a csináltatásáról megemlékeznek. 1627-ben pedig valami igazítani való akadhatott rajta, mert 59 dénárt költöttek reá. A számadáskönyvekből azonban nem tudjuk meg, hogy a pecsét hol készült és ki csinálta, s csak részben derül ki a czéhpoharak készítőinek neve is; míg a helyre nézve egyelőre ismét csak következtetésekre vagyunk utalva. De ezek alapján jogosult az a föltevés, hogy legalább a poharak egy része Marosvásárhelyt készült. 1629-ben ugyanis a második czéhpohár csináltatásánál a számadáskönyv adatai közt megtaláljuk a készítő ötvös nevét. Egyszerűen *Eotves Ferencz*nek nevezik, s így a feljegyzésből még a tulajdonképeni családi nevére sem értesülünk, mert az itt használt vezetéknev csak a mesterségnévnek a XVII. században szokásos alkalmazása. Hanem a számadáskönyvekből kiderül a családi neve, s az is valószínű, hogy épen marosvásárhelyi ötvös lehetett.

A czéh első számadáskönyvében 1623. május 14-ről feljegyzést találunk arról, hogy akkor szegődttették „az Ötves Ferencz fiát Jancsit Zetelaki Szabó Istvánhoz.”¹ Ugyancsak egyik számadáskönyvben ennek

összeírás, a mely először említi, melyik évből való: következtetés útján kétségtelenül megállapítható, hogy 1636-ból. Ebben az első leltárban ott van a „bélyegző vas,” s aztán az 1643., 1644., 1647., 1653. és 1660. évi részletes összeírásokban mindenütt megtaláljuk, csak hogy ezekben „sütő vas” a neve. Megmaradt továbbra is, mert 1667-től 1682-ig a többször megvizsgált ingóságokat mindig úgy találják, mint a hogy az előbbi évben voltak, s ha az utolsó feljegyzés (1708) nem említi, annak az az oka, hogy akkor csakis a temető számszámokat sorolják elő. A czéhmestertételek könyvében 1652. január 2-től kezdve végig a czéh vagyonául egy ezüst kanál is szerepel, a melyről a számadáskönyvek egyáltalában nem emlékeznek meg. Minden valószínűség szerint zálogul került a czéhez. Azonban a megelőző 1651. év zálogtárgyai közt a kölcsönkönyvben csupán egyetlen egy van, a melyről a szóban forgó kanálra ismerhetnénk. Csak hogy azt a 10 firt 80 pénzt, a mit Szabó Sebestyén zálogaira s köztük a kanálra felvett, meg is fizette, s így aligha az ő kanala maradt oda. Másrészben a kölcsönkönyv nem említi. Az 1652. előtti években pedig a kanál nincs ott sehohy a czéhmestereknek átadott kevés ingóság között.

¹A legtöbb szegődtetésnél jelölték, ha az inas nem volt a városból való. Itt azonban semmi sincs a fiú számozása helyéről, s már onnan, hogy ezt nem

a nevével, mint Eötvös Szabó Jánoséval 1637-ben újra találkozunk.¹ Már most 1623. és 1637. között a szabó czéhba csak két István nevű mester lépett be. Ezek közül is egyik N. Szabó Ferencznek, a krónika írónak öcsese volt, s azt tudjuk, hogy ez nem használta, s nem is használhatta az Ötves nevet. Tehát mindenesetre a másik volt az Ötves-Szabó, s ez az 1631-ben belépő Rosnai Szabó István. Ő volt az Eotves Ferencz fia, s így Eotves Ferencz is a Rosnai (Rozsnyai) családból származott;² ez pedig törzsökös vásárhelyi familia. Az ötvös tagja is bizonyára Marosvásárhelyt működtött³ s ott készíthette a czéh selejtes dutkáiból a két 1629-re datált poharat.

Szintén dutkákból készült az időrendben harmadik pohár is. 1630 húshagyó-kedd táján adták az anyagát az ötvös kezéhez. Még abban az évben feldolgozta s 1631 jan. 2-án a poharat ott találjuk a czéh-mestereknek átadott ingóságok között.⁴ Minden valószínűség szerint ez az a poharacska, melyet Szádeczky I. a második helyen sorol fel, míg arról, mely 1633-ban készült, nem találunk adatokat, mert erről az évről és a rá következőzről a kiadások nincsenek meg. De hogy tényleg akkor csináltatták, az bizonyosan onnan, hogy 1634-ben már négy poharat adnak számba. 1655-ben az ötödiket is megcsináltatták. Készíttetésének adatait szintén megkapjuk; felíratára pedig megjegyezhetjük, hogy tévedést tart fenn, mert 1635-ben N. Szabó Ferencz czéh mestertársa nem Nagy Szabó Miklós, hanem *Thordai* Szabó Miklós volt.⁵

tartották szükségesnek megjelölni, arra következtethetünk, hogy vásárhelyi lehetett.

¹ Az 1635—1799. évi kiadások könyvében, a 13. oldalon.

² Csak 1631-ben is még két Rosnai lép a szabó czéhba. Egyik Rosnai pedig — Dávid — a közt a 14 szabómester között volt, a kik a Básta-féle zavarok alatt megbomlott szabó czéhet 1602-ben a városi tanács parancsára helyreállították.

³ Erre némileg bizonyítékul szolgálhat az is, hogy mikor a czéh idegenből hozat, vagy vesz valamit, rendszeren meg ven jelölve. Itt azonban, a mint látni fogjuk, egy szó említés sincs arról, hogy a poharakat valahol idegenben csináltatták volna.

⁴ Adtak mi kezünkben számvetés után készpénzt 140 frtot és d. 66 és 7 ezüst tallért, *három ezüst pohárt* és hat kristály pohárt, egy ezüst pecsétnyomót, táblát és privilegiumot, viaszat öt drbot. (A czéh mestertételek és táblajárások könyvéből a 14/1. oldalról.)

⁵ Az 1635-ön kezdődő kiadáskönyv 1. oldaláról.

Ettől az évtől kezdve 1652-ig számadáskor a czéhmesterek állandóan öt ezüst poharat vesznek át, ebben az évben pedig hatot. A hatodik 1651-ben, s valószínűleg ismét Vásárhelyt készült. Arra vall legalább a számadás az a közvetlen feljegyzése, hogy az ötvösnek égett bort hozattak. Mert annyi bizonyos, hogy Marosvásárhelyt akkor — s nemcsak akkor, hanem a XVII. század elejétől fogva — mindig voltak ötvösök. Így az 1602. és 1603. Básta-féle összeírásokban Vásárhely hűségesküt tett polgárai között ott van Eötves (Aurifaber) Gáspár,¹ a ki korának szokása szerint használta mestersége nevét vezetéki nevéül. 1632-ben a városon lakó aranyművesek a tanácstól czéhszabályokat nyertek, a melyeket I. Rákóczy György megerősített,² 1658-ban pedig flegoriájok is volt a várban, a melynek védelmében a város bírája őket a szűcsök zászlaja alá rendelte.³ Végre 1720-ból újra ismerjük egy becsülevélből, onnan a Keszi Ötvös István és János nevét.⁴ A marosvásárhelyi szabóknak nem kellett tehát elmenniök városukból, ha ötvöst kerestek, s bizonyára otthon készítették a fennebb említett poharat is.

Sajátágos, hogy 1652-től 1690-ig a czéhmestertételek és táblajárások könyve állandóan csak 6 pohárról beszél, holott már 1665-ben a hetedik is elkészült. Ennek ötvösjegye azonos azzal, a melyen az 1633. évszám van, s így egy mestertől kerülhettek ki, a felírat azonban tévesen teszi a készítettés idejét 1661-re. Ez először abból bizonyos, hogy csak 1665. július 9-én adtak az ötvös kezébe anyagot, a mit abban az évben fel is dolgozott, úgy, hogy 1666. jan. 3-án kifizethették. Másodszor kitűnik onnan is, hogy a poharan megnevezett Csiszár Szabó Márton és Ungvári Szabó János 1661-ben nem voltak czéhmesterek, ellenben 1665-ben ezt a tisztet ők viselték. Bizonyára a neveket és évszámot később vésették a pohárra, mert az szinte hihetetlen, hogy az ötvös még azt az évet is elvétsé saját művén, a mely munkálkodása idejét jelzi.

A czéhmestertételek könyvében a poharak száma 1691-ben hatról egyszerre nyolczra szaporodik. Így is marad 1707. jan. 5-ig, a mikor „nyolcz aranyos pohár van, s egy fehér pohár, a mely zálog.”⁵ Azon-

¹ Szék. Okltr. V. 245. és 283.

² Szádeczky: A czéhek történetéről Magyarországon. 145. l.

³ Szék. Okltr. VI. 216—17.

⁴ A marosközi unitár. esperesség Protocoluma 173—174. l.

⁵ Czéhmest. tét. könyve 126/2 l.

ban az utóbbi a czéh kölcsön- és zálogkönyvében 1703-tól 1707-ig sehol sem fordul elő, 1709-ben pedig már nem adják számba.

Egy poharát a czéh 1740-ben el is adta.¹ Innen van, hogy újra 8 van.² Végre meg kell említenünk, hogy azon a két empire poharan, a melyek felíratuk szerint 1829-ben készültek, az 1828-iki czéhnévsort találjuk.³

* * *

Maguk az adatok a következők:

1610.

Item ő kglmek akaratából csináltattunk czéh számára egy pecsétöt. Mint csinált(at)ásával és az ezüstivel együtt költöttünk reá f. 2. d. 32.*)

1627.

Item 20 Augusti adtam az czéh pecsétitül d. 59.**)

1628.

Item Sz. Márton-napban az miképpen ő kglmek meghagyták volt minekünk, hogy az dutkákat megválogatván, az slejtiből csináltassunk egy girás pohárt, vöttük ki benne mind az slejtit numero 17 forint árát és 49 pénz árát, az az százhatvennégy dutkát, mely nyomott másfél girát. Ott maradt még kétszáz és két dutka, mind választott jók. Azok penit az kit ki választottunk, mind slejtek voltak.***)

1629.

Item 10 Februarii váltottunk az pohárnak aranyazására egy aranyat 3. d. 50. †)

Az arannyal meg nem értük, hanem egy aranyat ketté vágván, teszen fele f. 1. d. 90. adtam az ötvesnek az pohár aranyazására.

Pünkösöd harmadnapján vöttünk ki az czéh dutkájából másfél gira nyomót, mely tett ki százhatvennégy dutkából, miből ő kglmek hagyásából pohárt kellett csináltassunk.

² „Az mikor az trébélles poharat eladták az commune consensu, az kik fáradoztak hozattunk két ejtel bort az czéhébül d. 36.“ (A II. sz. k. 473. lapjáról.) 1742-ben a czéhmestereknek csak hetet adnak át. De már 1743-ban

³ Czéhm. tét. k. 259/2 és 260/2

⁴ A 202/1 oldalra levő táblajárás szerint A Török István és Tóth Zs. neve a poharakról még kimaradt. 1829-ben Vitkai a főczéhmester és Soós a második; a notarius pedig László J.

*) Az 1601—1632 évi számadáskönyv 61. oldaláról a kiadások (exitus) rovatából. Ezt a könyvet nevezzük röviden I. számadáskönyvnek.

**) Az I. sz. a. kv. 172. ol.

***) Az I. sz. a. kv. 187 l.

†) Az I. sz. a. kv. 196 l. Két lényegtelen eltéréssel megvan — kihúzva — a 192. oldalon is.

Item circa festum Transfigurationis Domini adtunk Eotves Ferencznek az pohár csináltatásától fl. 4. *)

Az mikor Eotves Ferenczezel az pohárt csináltatók, vettünk aranyat az pohár aranyazni nyolezadfél forint árát. Maradt egy fél arany benne fl. 7. d. 50. Ezüst is maradt két nehezék **)

1630.

Húshagyó kedd tájatt az czéh dutkáját adtuk az ötves kezéhez, hogy egy poharacsát csináljon belőle. Adtunk hozzája egy tallért és öt dutkát magunkét, ki teszen in summa fl. 2. d. 55. ***)

Az ötvesnek az harmadik pohár csinálásától adtunk f. 2, melyhez oda adtunk az fél aranyat is aranyazásra. †)

1635.

Csináltattunk czéh számára egy ezüst pohárt, az melyre váltottunk tallért nro 9, kinek az ára tött in summa f. 16. d. 20.

Item váltottunk egy aranyat, kinek az ára tött f. 3. d. 50.

Item az pohár csinálásától adtunk f. 2. d. 75 ††)

1651.

Item az bücsületes czéh hagyásából csináltattunk egy ezüst udvari pohárt, trébeltet, aranyast, melyben vagyon tizenharmadfél tallér. Mely teszen in computatis f. 22. d. 50.

Ismét váltottunk másfél aranyat, mely teszen in computatis f. 5. d. 50.

Ismét adtunk az ötvesnek az csinálásért f. 4.

Hozattunk az ötvesnek égett bort d. 5.

Facit in summa f. 32. d. 5.) †††)

1665.

Eodem die *) az czéh három tallérát vettük ki az pohárhoz az czéh poroncsolatjából tallér 3. **)

14 die Decembris vöttünk ki az czéh ládájából egy aranyat az pohárhoz. ***)

1666.

Anno 1666. Januarii 3 die fizettünk az ötvesnek az pohárért, az munkájáért f. 2. d. 50.

Az aranyért adtunk fl. 2. d. 50, mivel az egy arannyal meg nem érte. †)

Kelemen Lajos.

*) I. sz. a. kv. 197. l

**) I. sz. kv. 198.

***) I. sz. a. kv. 202 l.

†) I. sz. a. kv. 203. l.

††) Az 1635–1799-i kiadások (röviden II. sz. a kv.) könyvéből, az 5. oldalról

†††) 1651-ről utolsó feljegyzés. A II. sz. kv. 92 l.

*) Julius 9.

**) II. sz. kv. 167. l.

***) II. sz. kv. 168. l.

†) II. sz. kv. 168. l

Imre Sándor 1820—1900.

1900. december 21-én hunyt el Hódmezővásárhelyen Imre Sándor 81-dik évében. Halálával nagy veszteség érte tudományos életünket, melynek egyik kimagasló alakja s Ferencz-József tud. egyetemünket, melynek nagy érdemű tanára volt. Főleg a magyar nyelvészet s irodalomtörténet terén fejtett ki tevékeny munkásságot. Mikor Hunfalvy Pál megindította a Magyar Nyelvészet cz. folyóiratot, legbuzgóbb munkatása Imre Sándor lett s itt különösen a magyar időalakok kérdésének tisztázásával szerzett magának érdemeket. Első sorban e folyóirat hasábjain kifejtett eredményes munkássága alapján választotta meg a M. Tud. Akadémia 1858-ban levelező tagjává. A nyelvészet maradt mindvégig kedvelt tanulmánya s főleg a magyar nyelv és nyelvtudomány történetében buvázkodott. Ez irányú munkásságának kiváló termékei Geleji Katona Istvánról s Beregszászi Nagy Pálról írt tanulmányai, továbbá „A magyar nyelv s nyelvtudomány rövid története“ cz. műve, melynek csak első kötete jelent meg s a magyar nyelv ó- és középkorát (a codexek nyelvét) tárgyalja. A nyelvészettel szorosan összefüggnek a magyar nyelvújításra vonatkozó tanulmányai is, melyek közül „A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata“ cz. művét, „Nyelvtörténeti tanulságok a nyelvújításra nézve“ cz. munkáját s Arany Szépirodalmi Figyelőjében megjelent „Kazinczy nyelvújítása“ cz. értekezését emeljük ki.

Irodalomtörténeti munkáiban is folytonos tekintettel van a nyelvre 1866-ban s később több kiadásban megjelent irodalomtörténetében egyszersmind nyelvünk történeti fejlődését is bemutatja. A nyelvet vizsgálja különböző megnyilatkozásaiban „A dal nyelvéről“, „A néphumor a régiebb magyar irodalomban“, „A középkori magyar irodalom stíljáról“ cz. műveiben is. Szeretettel foglalkozik ezen kívül a népdallal s a magyar közmondásokkal.

Gazdag munkásságáért minden nevesebb tudományos és szépirodalmi testület sietett őt kitüntetni. A M. Tud. Akadémia 1879-ben rendes tagjává választotta, szintugy tagja lett 1878-ban a Kisfaludy-Társaságnak. Tiszteleti tagja volt az Erdélyi Irod. Társaságnak és a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond társaságnak. Gazdag munkássága alapján hívta meg Trefort Agoston mint debreczeni gymnasiumi tanárt egyetemünk alapításakor. 1872-ben, a böles-, nyelv- és történettudományi karhoz rendes tanárnak s abban az időben méltóbb férfiival alig lehetett volna a magyar nyelv- és irodalomtörténet tanszékét betölteni. Tanárkodása alatt a karnak 1872/3-ban dekánja, az egyetemnek 1878/79-ben rectora volt. Tanítványai szeretetétől, kartársai becsületétől kisérve, ő Felségétől a vaskoronarenddel kitüntetve, 1886-ban ment a jól megérdemelt nyugalomba és családja körébe, Hódmezővásárhelyre vonult vissza.

H. I.

Kemény János és Lónyay Anna levelezése (1656—1662.)
Tóth Ernő közleménye a „Történelmi Tár“ 1900. évfolyamából
különnyomatban is megjelent (Budapest, 1900. 60. l.) Erdély

XVII. századbeli történetének kétségkívül egyik vezéralakja a tragikus sorsú, hibái daczára is rokonszenves, vitéz fejedelem, Kemény János. Kiváló tehetségei magas méltóságra segítik, de urának, II. Rákóczy Györgynek lengyelországi kalandja, nehéz tatár rabságba juttatja Krimiába. Két évi synylődés után végre kiszabadul. Otthon csakhamar, nem remélt felmagasztalás éri, fejedelemmé lesz. Alig fordult azonban derűre a ború, már is új veszedelem fenyegeti. A porta nem ismeri el, a német pedig, kibe reményét veti, nem tudja eléggé megsegíteni. Fáradozásai daczára buknia kell s a nagyszöllősi csatában trónjával együtt életét is veszti.

Ennek a hős fejedelemnek Lónyay Annával, második nejével való levelezését közli Tóth Ernő. Mély bepillantást engednek e levelek kemény lelkébe s egyszersmind életrajzához és a kor eseményeihez sok hasznos adatot szolgáltatnak.

A közzétett levelek száma 63, melyek mind az Erdélyi Múzeum-Egyet könyvtárában lévő br. Wesselényi-féle levéltárban találhatók. Legtöbb — 51 — Kemény tollából való, ki e leveleket Lónyay Annának részint még mint „az néhai tekintetes és nagyságos hadadi Vesselényi István uram özvegyének“, részint mint „nekem kedves feleségemnek“ írja. Lónyay Annától 12 levél van. Ezek mind a házasságkötés megtörténte előtről valók s ez az oka, hogy sehol sem találjuk meg a levélíró nevét, a keltezés helyét, hanem mind a kettő helyett X. X. jelzést látunk.

Kemény első levele 1656. decz. 18-án kelt, az utolsó 1662. jan. 16-án, hat nappal a szerencsétlen szöllősi ütközet előtt. Mindjárt az első levelekben a mély vonzalom hangja üti meg fülünket. Nehéz szívvel készül a lengyelországi útra, mely elszakítja szíve választottjától. Lengyelországi táborozásában is sűrűn emlékezik meg róla s erősen vallja, hogy „az szív legelsőbb és legfőbb rész emberben.“ Még inkább ráér szerelmére gondolni hosszú, tétlen rabságában. Irja is egymás után a meleg szavú leveleket, biztosítván Annáját, hogy még Isten lelkét testében tartja, hozzá való atyafi szeretetében változás nélkül megmarad. Lónyay Anna hasonlóképp megható érzéssel és részvétellel telt sorokkal válaszol. Istent hívja tanunak, hogy csak akkor van valami csendesedése búsulásától, a mikor vagy levelét láthatja, vagy felőle egészséges hírt hallhat. Nem vágyik Kemény méltóságos állapotjára, csak szabadulására s szívesen szenvedte érte a bánkódást, ha már rabságát meg nem oszthatja.

Isten megadta érneik a szabadulást. Anna, ki „szomorú állapotjabeli tiszta szívvel való szolgál atát“ oly állhatatosan ajánlotta, Keményné lett.

1659. szept. 29-én megszakadnak egy időre a levelek. De már 1660. jun. 28-tól kezdve ismét csak levél útján közlekedhetik nejével Kemény, kit a háborús idők minduntalan elszakasztanak kedveseitől. 1661. jan. 2-án értesíti hitvesét végzetes lépéséről, a fejedelmi trón elfogadásáról. Maga is töprenkedve veti fel a kérdést, ha vajjon nem

lesz-e veszedelmére mind országostól e lépés? Érzi, hogy „ez szegény és utolsó veszedelemben forgó hazának gondviseleése“ súlyos teher lesz fején.

Úgy is lön. Csendes családi boldogságban nem lehetett többé része. Az év közepétől kezdve újra sűrűn követik egymást levelei, míg nem 1662. jan. 16-án elküldte azt a levelet, mely nemcsak a közzétett sorozatban, hanem valószínűleg életében is utolsó volt. A mit ebben „kiván“, hogy jó egészségeth alljon övéi felől, nem teljesedhetett be többé.

Igy kísérhetjük el Kemény életét ép legfontosabb szakában e levelek fonalán szinte lépésről-lépésre egész a katasztrófaig. Becsük ép ezért nyilvánvaló.

M. Gy.

Az Erdélyi Múzeumegylet emlékirata

a vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszterhez államsegély végett.

Az E. M. E. elhatározta, hogy gyűjteményei legérezhetőbb hiányainak pótlása és tudományos törekvéseinek támogatása céljából államsegélyért folyamodik a kormányhoz s e végből egy emlékiratban kifejti az E. M. E. keletkezésének és fejlődésének történetét, alapításának és rendeltetésének hivatását s mellékeli az egyes gyűjtemények igazgató őröknek külön megszerkesztett emlékiratait a táruk hiányairól és szükségleteiről.

Az E. M. E. 1901. ig. vál. ülésén megállapított emlékirat szövege a következő:

Nagyméltóságú Minister Úr!

Az E. M. E. igazgató választmányának elhatározásából azzal a tisztelettel teljes kéressel kell Nagyméltóságodhoz folyamodnunk, hogy egyesületünket a múzeumok és könyvtárak segélyezésére az állami költségvetésbe felvett összegből, vagy valamely más alapból, avagy e célra az állami költségvetésbe külön felveendő összegből állandó évi segélyvel gyámolítani méltóztassék.

Erre a kérésre az egyesület igazgató választmányát egyrészt ez országos intézmény magas culturalis hivatásának érzete és annak kötelességszerű ápolása, másrészt feladataink nagyságához képest a rendelkezésre álló anyagi eszközök elenyésző csekélysége kényszeríti.

Az „Erdélyi Országos Múzeum“ létesítését még a különállás korszakában az 1841/43-iki erdélyi országgyűlés határozta el s lelkes hazafiak már ekkor ajánlatokat tettek egy Kolozsvárt felállítandó múzeumra. Az eszme megvalósítása azonban a bekövetkezett korszakalkotó események miatt csak 1859-ben létesülhetett, a mikor gr. Mikó Imre országos gyűjtést és actiót indított s főképp az erdélyi társadalom hazafias áldozatkészségével megalakította az „Erdélyi Országos Múzeum“-ot és az „Erdélyi Múzeumegylet“-et.

Az egylet czélül tűzte ki a Kolozsvárt létesített országos múzeum fentartását és tovább fejlesztését, a tudományok művelését és a magyar tudományosság terjesztését.

Az egylet közadakozásból, alapítványokból pénzalapot teremtett, melynek összege jelenleg mintegy 455,000 koronára rúg, az általa kezelt meghatározott rendeltetésű alapok tőkéje m. e. 120,000 korona.

Az egyidejűleg megalkotott „Erdélyi Országos Múzeum“ főbb részei könyvtár és kézírattár, érem- és régiségtár, képtár, állattár, növénytár és ásványtár.

Az egylet 1860-ban megkezdvén működését, tudományos munkálkodása tárházául megindította „az Erdélyi Múzeumegylet Évkönyveit“.

Ezek a tudományos gyűjtemények és törekvések jelentékenyen megkönnyítették és előmozdították a kolozsvári Ferencz-József tudomány egyetemnek 1872-ben történt megalapítását. Az állam ekkor szerződést kötött a múzeumegylettel, melynek értelmében az egylet gyűjteményeit az egyetem használatába engedte át. Az állam viszont a gyűjtemények használatáért évi 5000 forint fizetésére kötelezte magát. A szerződés 1894-ben megújítatván, az egylet az államnak engedte át a gr. Mikó Imre hagyatékából időközben örökölt m. e. 15 holdas múzeumkertet, Mikó Imre nyári lakával s a kertben levő minden épülettel együtt, a minek és a részletesen elősorolt szolgáltatásoknak fejében az állam arra kötelezte magát, hogy az egylet gyűjteményeinek kellő elhelyezéséről és kezeléséről gondoskodni fog. Ez azonban eddigelé csak részben és fogyatékosan történt meg.

Az egyesület tudományos működése az egyetemmel való kapcsolat óta évről-évre gyarapodott. 1884-ben két különálló szakosztályt létesített kebelében, a bölelelet-, nyelv- és történettudományi szakosztályt és az orvos természettudományi szakosztályt, melyek felolvasó gyűléseket tartanak s folyóiratokat adnak ki, az első a havonként 4 ny. íven megjelenő „Erdélyi Múzeum“-ot, a másik az „Orvos-természettudományi Értesítőt“, a mely évenként 6 füzetben m. e. 30 íven jelenik meg.

Ezek az egylet keletkezésének, fejlődésének főbb momentumai.

Kitűnik ebből, hogy az Erdélyi Országos Múzeum országos alapítvány, melyet az erdélyi törvényhozás határozott el az akkor még önálló ország múltja kulturális emlékeinek tárházául és tudományos törekvéseinek gócpontjául.

Az anyaországgal való egyesülés olyan időben következvén be, midőn kulturális alkotásoknak az idő nem kedvezett: a törvényhozás nem létesíthette s a társadalom hozta létre a félben maradt alkotást az állam segítsége, támogatása nélkül, az önkény uralom korszakában.

Az államkormány az alkotmányos korszak beköszöntével sem vette hathatósabb támogatásába ez országos intézményt, sőt a kolozsvári egyetem alapítása alkalmával inkább saját — bár tudományos — céljára használta ki, mintsem kellő támogatásban részesítve ennek tovább

fejlesztését, virágzását biztosította volna. Államsegélyt, mint a Nemzeti Múzeum s a többi fővárosi és vidéki múzeumok, sohasem kapott, mert a szerződésben biztosított évi 5000 forint fizetés nagyobbértékű ellenszolgáltatmányok fejében adatik. Hogy csak az államnak átengedett nagyterjedelmű u. n. *Múzeum-kert* területe mily nagy összeget képvisel, fogalmat nyújthat róla az, hogy ezen a területen épültek fel azóta az egész városrészt kitevő új egyetemi épületek: a vegytani, élettani, kórhoncztonai, közegészségtani intézetek, az orsz. Karolina kórház palotái stb. stb.

Az E. M. E. eddigelé semmiféle államsegélyt nem kért s alapítókéje évi csekély jövedeleméből igyekezett megfelelni hivatásának és kötelezettségeinek.

De a jövedelem a fejlődő tudományos igények követelményeivel szemben oly elenyésző csekélységnek bizonyult már évek óta, hogy most már a szükség kényszeríti az egyesületet állami segélyért folyamodni. Mert az egyetem rohamos fejlődésével lépést kell tartani az azzal karöltve működő Erdélyi Múzeum-Egyletnek s gyűjteményeinek is. Az egyetem hallgatósága 10 év óta 600-ról 1400-ra emelkedett; az E. M. E. alapjai pedig az állammal kötött szerződés után az alapítókék kamatainak leszállása következtében csak apadtak, nem emelkedtek.

Az erdélyi múzeumnak itt az ország keleti határszélén valóságos nemzeti culturmissiot kell teljesítenie. A nemzetiségi viszonyok azt a speciális külön feladatot róvják rá, hogy a magyar nemzeti cultura fejlesztése által nemcsak szorosán tudományos, hanem állami közérdekű feladat megoldásában is segédkezzék. Versenyeznie kell az erdélyi szászok hasonló célú, magas fejlettségnek örvendő tudományos egyesületeivel és múzeumaival, melyek nem egy tekintetben kedvezőbb helyzetnek s anyagi viszonyoknak örvendenek, s mindamellert állami segélyt is élveznek.

Nagyméltóságú Miniszter Ur! Az E. M. E. a nagyjelentőségű feladatokhoz, melyek hivatása körébe tartoznak, aránylag igen csekély anyagi eszközökkel rendelkezik. Elannyira, hogy egy-egy tára évi dotatiojára a legutóbbi években alig 600—700, a múlt évben kivételesen 900 frtot fordíthatott. (Múlt évi költségvetésünket tisztelettel mellékeljük).

Hogy mily elenyésző csekély összeg ez, ha meggondoljuk, hogy pl. a könyvtárnál csak a folyóiratok folytatására évenként körülbelül 600 frt összeg szükséges, az összeg fenmaradó része elmegy könyvkötésekre; új szerzeményekre alig marad fenn valami.

A régiségtárnál a múlt évek folyamán jóformán minden évben ajánlottak fel oly nagybecsű leletek Erdély területéről, melyeket meg nem szerezni s esetleg külföldre engedni nemcsak a tudomány, hanem a hazafiság rovására elkövetett pótolhatatlan mulasztás volt. S még ezt tudva is, kénytelenek voltunk nagy tudományos értékű leletek meg-

szerzéséről lemondani. A lehetővé vált megszerzéseket sem a rendes dotatióból, de rendkívüli előlegekből, kölcsönökből fedeztük, úgy, hogy a régiségtár dotatiója évek hosszú sorára (öt évre) előleggel van megterhelve.

Az ásványtár számára egy nagyértékű erdélyi termés-arany gyűjtemények egy részét az építési arany alap felgyűlt kamataiból vehettük csak meg Nagyméltóságod jóváhagyásával a múlt évben; a gyűjtemény nagyobb része külföldre adatott el.

Az állattár és növénytár dotatióját jóformán az eddigi gyűjtemények conservatiója emésztí fel, az erdélyi *Flora* és *Fauna* rendszeres gyűjteményének megalkotására lehetőséget nem nyújt.

Az egyes gyűjtemények igazgatói külön elősorolják tisztelettel mellékelt emlékirataikban azokat a hiányokat, melyeknek pótlását leginkább szükségesnek és halaszthatatlannak tartják.

Mindezeknél fogva tisztelettel kérjük Nagyméltóságodat, méltóztassék az E. M. E. gyűjteményeinek kiegészítésére, gyarapítására, és tudományos céljainak előmozdítására a múzeumok és könyvtárak országos dotatiójából, vagy valamely más alapból, avagy e célra az állami költségvetésbe külön felveendő összegből, az egylet hivatásához és országos intézmény jellegéhez mért *jelentékenyebb állandó évi segélyt* engedélyezni, hogy az E. M. E. megfélelhessen ama culturalis magas hivatásának, mely az alapító országos rendek és az áldozatkész ősök szeme előtt lebegett, a minek elősegítése most már, a változott viszonyok és körülmények között, a múzeumnak az egyetemmel való szoros kapcsolata mellett, az állam feladatává vált.

Kiváló tisztelettel lévén, az E. M. E. 1901. jan. 9-én tartott ig. vál. üléséből

Nagyméltóságod alázatos szolgálói:

Gr. Esterházy Kálmán,
elnök.

Dr. Szádeczky Lajos.
titkár.

Pályázat-hirdetés a Kovács Sámuel pályadíjra.

Kovács Sámuel deési ev. ref. lelkész, (a ki 1893. szept. hó 24. napján halt meg) 1893. szept. 10-ről kelt végrendeletében a következő rendelkezést tette:

„Hagyok mint a Szolnok-Doboka című ujság volt szerkesztője 1000, azaz egyezer forintot az „Erdélyi Múzeum“ igazgatósága gondozására, hogy annak esedékes kamatait a magyar történelemből írandó ballada pályaművekből a legjobbnak minden évben Sámuel napján adja ki.“

Az Erdélyi Múzeumegylet a hagyatéki per befejezte után kezelésébe vévén az alapítványt, a megállapított és felsőbb helyen is megerősített alapító levél értelmében ezennel pályázatot hirdet a magyar történelemből vett tárgyú ballada — vagy azzal rokon, kisebb, magyar történelmi költői elbeszélés — írására.

A pályaművek idegen kézzel írva, lepecsételt jelíró levéllel, mely a szerző nevét tartalmazza, 1901. május 1-jéig az Erdélyi Múzeumegylet titkári hivatalába (Kolozsvár, Majális-u. 11.) küldendők.

Az Erdélyi Múzeumegylet, bölcészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztálya három tagjának írásbeli bírálata alapján, a kitűzött pályadíjat a beérkezett pályaművek legjobbjának, ha az önálló irodalmi becsű dolgozat, megítéli s a nyertesnek a pályadíjat Sámuel-napján kiadja.

Kolozsvárt, az Erdélyi Múzeumegylet 1901. jan. 9. tartott ig. vál. üléséből.

Gr. Esterházy Kálmán
elnök.

Dr. Szádeczky Lajos
titkár.

Erdélyi Múzeumegylet.

I. Szakosztályi ülés.

Az E. M. E. bölcselet, nyelv- és tört. szakosztálya 1900 decz. 19-én Szamosi János elnöklete alatt ig. vál. ülést s utána felolvasó ülést tartott. Az első igazgatósági folyóügyeket intéztek el, a másodikon felolvasást tartott I. dr. Márki Sándor: Cronwell és Erdélyről; I. dr. Török István bemutatott egy XVII. századbéli felavató éneket és egy ismeretlen latin-magyar szótárt. Mind a három az Erdélyi Múzeumban közöltetik.

II. Egyleti ig. vál. ülés.

Az E. M. E. ig. választmánya 1901 jan. 9-én tartott ülésén a Torma Zsófia gyűjteményének tudományos leírása és a M. T. Akadémia által kiadása támogatására 1000 koronát szavazott meg.

Elhatározta továbbá, hogy emlékiratot intéz a közoktatásügyi m. k. miniszterhez, melyben az egylet gyűjteményei kiegészítésére és tudományos céljai támogatására államsegélyt kér.

Ezeket kivül a folyóügyek hosszú sorozatát intézte el.